

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հրատարակչությունը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի համացանցային կայքերում ներկայացնում է իր հայագիտական հրատարակությունները: Գիրքը այլ համացանցային կայքերում տեղադրելու համար պետք է ստանալ հրատարակչության համապատասխան թույլտվությունը և նշել անհրաժեշտ տվյալները:

ՂՈՒԿԱՍ ՍԵՐԱՍՏԱՅԻ

ԴԱԻԻԹ ԲԷԿ
ԿԱՄ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ
ՂԱՓԱՆՅՈՒՑ

Քննադիր՝ Շ. ՍԱՄՈՒԷԼ ԱՐԱՄԵԱՆԻ

ՂՈՒԿԱՍ ՍԵՐԱՍՏԱՅԻ

ԴԱՎԻԹ ԲԷԿ
ԿԱՄ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ
ՂԱՓԱՆՅՈՒՑ

Քննադատությունը և առաջաբանը
ԱՐՇԱԿ ՄԱԴՈՅԱՆԻ

Հրատարակչության և պատրաստելի Ա. Գ. Մազարյանի
կոմպոզիտոր՝ Պ. Ս. Ղազարյան

ԱՌԱՋԱՐԱՆ

Ղուկաս Ստեփանոսյան Սեբաստացին (1709—1752) մեկն էր Վեներիկի Մխիթարյաններից, որոնց կրօնքն անցնում էր ամենօրյա գիտական պարապմունքներով: Նրա երկերից մասնավոր ղեկավարությունը պիտի ունենա «Համառոտ պատմություն թագաւորացն Հայոց և Աշխարհագրութիւն Հայաստանի և Աշխարհագրական բնութան» սույնը աշխատությունը, որ դեռևս անտիպ է և, դատելով եղած տեղեկություններից, համրագիտական բնույթի է: Այստեղ, իմիջապես, Ղուկաս Սեբաստացին մեկ անգամ ևս համառոտակի անդրադարձնում է Կապանի կամ Այունիքի արքայատանը, Այստեղով. «Այս ամեն տեսքն ի համառոտ պատմութեան, զոր գրեցար», — ակնարկելով մեզ գրադեցնող Պատմությունը: Ղուկաս կարևոր չէ, որ նա 1737 թ. հավանաբար Պատմության շարադրանքը պատրաստելուց հետո, կազմել է նաև Դավիթ Յեկի մարտերի քարտեզը¹:

Ղուկաս Սեբաստացու աշխատությունը ժԸ ուրի հայ ազատագրական շարժումների ամենազանազան երևույթներից մեկին է Ավիրված և վերաբերում է այդ հարցուրանյակի 20-ական թվականներին, երբ Հայաստանը հնձում էր օտար զավթիչների լծի տակ, նրա արևելյան հատվածը Պարսկաստանի տիրապետության ներքո էր, արևմտյանը՝ թուրքական բռնատիրության:

1720 թ. աճղանների ապստամբությունը ցնցեց ամբողջ հրանը, վերջ տալով Սեֆյան հարստությանը: Օգտվելով պատեհ իրավիճակից, Այունիքի տամուտներն ու իշխան-

¹ Ղուկաս Սեբաստացու հյանքն ու գործունեությունը բաժանված հանգամանորեն ներկայացված են «Բազմազեպ» հարագրտական մատենադարձ ժՐ դրքում. «Դավիթ Յեկ կամ Պատմութիւն Դափանցոց», Հոտաշարան, Բեռլին, խմբագիր օրինակ և ծանոթագրութիւններ. Աշխատատիրոջ Կ. Սաճուէ Արամեան, Վեներիկ—Ս. Ղազար, 1978, էջ 183—194, Քարտեզը՝ 48—60 էջերի միջև, ներդիր:

Ղուկաս Սեբաստացի. Դավիթ-Յեկ կամ Պատմութեան
Դ242 թյուն դափանցոց.— Ծր.: Երևանի համալս. հրատ.,
1992.—112 էջ:

Վեներիկի Մխիթարյան յիարանության անգամ Ղուկաս Սեբաստացու պատմութեանը նվիրված է 18-րդ դարի առաջին երեսնամյակի ազատագրական շարժումներին:

0503020918
Մ 704 (02)—82

ԳՊԳ 68.3(24)48

ISBN 5—8084—0186—0

ГУКАС СЕБАСТАЦИ
ДАВИД-БЕК ИЛИ ИСТОРИЯ КАФАНЦЕВ
Издательство Ереванского университета
(На армянском языке)
Երևան — 1992

Սրտեհի համալսարանի հրատարակչություն, Ղազմելու և պատրաստելի
համար, 1992

րից մեկը՝ Հովսեփ Ըմինը, ԺԸ դարի վերջերին խոսելով դա-
րասկզբի անցուղարձերի մասին, իր ժամանակակիցներին
ողևորելու համար հիշեցնում էր պունեցիների օրինակը:
«Հովսեփ Ըմին. Իր կյանքն ու արկածները» գրքում նա նշում
էր, թե լեռնաբնակ հայերը «ազատ էին և իրենց մանկու-
թենեկն իսկ գեներ կը գործածեին»⁵:

Արցախի և Կասպանի իշխանները նախորդ դարի սկզբնե-
րին արդեն կարողանում էին պաշտպանել իրենց իրավունք-
ները: Եվ հաջորդ դարի երրորդ տասնամյակի նրանց մա-
քառման արդյունքը եղավ այն, որ 1736 թ. Նուդիո շահը
հայ մելիքներին, Վրաստանի թագավորի ցման, ճանաչեց
Վալիներ (կուսակալ, նահանգապետ): Մելիքը (իշխան,
տեր, թագավոր) հարկատու էր անմիջորեն շահին և ինքն
էր երկրամասի ժողովրդի տերն ու սուսջնորդը, ինքն էր
իրագործում երկրի վարչական, իրավաբանական, ինչ-որ
չափով՝ նաև օրենսդրական կառավարումը: Մելիքի իշխա-
նությունը ժառանգական էր. հոր մահից հետո մելիք էր
դառնում ավագ որդին, իսկ նրա մյուս եղբայրները կոչվում
էին քեկ: (Այս հարցերի մասին հանգամանորեն խոսում է
Ռաֆֆին «Խամսայի մելիքությունները» մեծարժեք ուսում-
նասիրության մեջ):

Դավիթ-Բեկի Պատմության հեղինակը միշտ չէ, որ ցան-
կալի խորությամբ ու մանրամասներով է ավանդում ԺԸ դա-
րի բախտորոշ եղելությունները: Իր երկի հեևց սկզբում, օրի-
նակ, խոսելով Արցախի ապստամբների մասին, նա գրում
է. «Եւ թե ո՞րպէս հարին վանեցին թէ զԼազկին, թե զՊար-
սիկն եւ թէ զՕսմանցին՝ ոչ ունիմք գրել. այլ միայն զիմքե-
լոյն Հայոց յեթեաքերդեան գաւառին Ղափանու եղեղոցն
ձեռն արկանեմք պատմել»: Ըստ երևույթին նա այդ հարցե-
րի լուսարևունից հրամարվում է այն պատճառով, որ տղը-
յալ անցուղարձերի մասին ևս իրեն պատմել են Ստեփանոս
Ծախումյանը, տեր-Ավետիսը և մյուսները, չիմեղով անմի-
ջական մասնակից կամ ակամատես: Այսինքն՝ Սեբաստա-
ցին ի տարբերություն Կասպանի մարտերի, մյուս կողմերի
վերաբերյալ տեղեկություններն ստացած լինելով «երկրորդ

ձեռքից», հարմար չի դատել գրի առնելու: Այդպիսով նրան
հայտնի շատ թանկագին տվյալներ մնացել են չարձանա-
գրված և մատնվել մոռացության: Բայց այս փաստը ցույց
է տալիս Ղուկաս Սեբաստացու գգուշավորությունն ու պա-
հանջկոտությունը, գիտական բարեխղճությունը: Դա չի նշա-
նակում, թե նրա երկը չունի սրբագրության կարտա տեղի-
ներ (որոնք ըստ կարելիւոյն պետք է ճշտել այնպիսի աղ-
բարների հաղորդումների համադրությամբ և ուշադիր քնն-
նությամբ): Սակայն ըստ երևույթին այնտեղ հիշատակված
թվականների ճնշող մեծամասնությունը և դեպքերի հաջոր-
դականությունը համապատասխանում են իրականությանը:
Մանր անճշտությունների պատճառն այն է, հավանաբար,
որ Ղուկաս Սեբաստացին պատմությունը գրի է առել դեպ-
քերից առնվազն մեկ տասնամյակ անց: Այդ ընթացքում ինչ-
որ բաներ կարող էին աղոտանալ մարդկանց հիշողության
մեջ, բայց կար հիմնականը, որովհետև նրան պատմողները
ապստամբության անմիջական մասնակիցներն էին, մար-
դիկ, որոնց դերը բնավ երկրորդական չէր և որոնց մասին
խոսք եղավ վերևում (Ստեփանոս Ծախումյան, տեր-Ավետիս
և ուրիշներ⁶): Սրանցից մեկին՝ Ստեփանոս Ծախումյանին
է վերագրվում ապստամբության նախաձեռնությունը, և ըստ
երևույթին այստեղ նույնպես մեծ է ճշմարտության բաժինը:

Դժբախտաբար ապստամբության ղեկավար Դավիթ-
Բեկի վերաբերյալ կենսագրական տեղեկություններն ատառ
չեն: Մասնավոր հետաքրքրություն ունեն նրա ծննդյան և
մահվան թվականները: Առաջինի մասին խոսք չկա Ղու-
կաս Սեբաստացու երկում, իսկ հերոսի վախճանը որբւում է
1728-ին: Նույն թվականն է արձանագրել նաև Մ. Մաղաք-
թեովիլյանը. «[Դավիթ] անկաւ հիւանդութեամբ մահու, ո-
րով և մեռաւ ի Հալիձոր, յամի Տեառն 1728 ի հասակի իբր

⁵ Հ. Ո. Արամյանը ենթադրաբար վերականգնել է ակամատես-պատ-
մողներից մեկի ինքնուրույնը: Դա Հովհաննէս անունով երիտասարդն է, ո-
րին Տետուղտաղը հակված է նույնացնելու. Դավիթ զորավար երկու Հով-
հաննէսներից մեկին. Հիշյալ երիտասարդի Վեհեթիկ գալու ժամանակը
(1736 թվական՝ ըստ Մխիթարյան Միաբանության ժամանակագրության) ևս
խոսում է այդ ենթադրության օգտին. տե՛ս «Պատիժ Քէչ կամ Պատմութիւն
Ղափանցացո, էջ 86 և 114:

⁶ «Հովսեփ Ըմին. իր կենանքն ու արկածները» «Հայրենիք», 1926, 8
ապրիլ:

54 ամաց, վարեալ զիշխանութիւն իւր զամս վեց»⁷: Այս վերջին հաղորդումը մեզ հնարավորություն է տալիս ինչ-որ կերպ «ստուգելու» սովորները. Դավիթը մահացել է Կապան գալու վեցերորդ տարում (1722+6): Եթէ վառահեղի է մահվան 1728-ը, ապա Դավիթ-Յեկը ծնված պիտի լինի 1674 թ. (1728—54): Բայց հարազտության մեջ կասկածի է առնել մահվան թվականը: «Այն հանգամանքը,— գրում է, օրինակ, Աշոտ Հովհաննիսյանը,— որ 1726 թ. Մխիթար-Յեկն է ստորագրում ուստի արքունիքին հղված ուղերձը, ինչքան ապացույց է, որ այդ պահին Դավիթ-Յեկը կենդանի չէր այն»⁸: Այս և մյուս նմանօրինակ ենթադրությունները թերևս դժվար է ապացուցել:

Դավթի և Մխիթարի միջև կարող էին լինել տարածանություններ, ասենք, դրսից օգնություն ակնկալելու կամ խնդրելու հարցում: Դավիթ-Յեկն ըստ երևույթին ապավինում էր սեփական ուժերին և ասածու գործությանը: Այդ դեպքում բնական է, որ նա չպիտի ստորագրեր հիշյալ ուղերձը: Եթե՞ միջևնք նաև նրանց գծությունը, որ հարևանցի ակնարկվում է Պատմության մեջ (երկրորդ գլխի վերջում), կարելի է կուսել, որ շարժման երկրորդ փուլում, ժողովրդավարական ասացվածքով՝ «նրանց ջուրը մի առվով չէր գնում»: Հնարավոր է, որ այդ արայնաներում Մխիթար ապարապետը՝ ավելի լայն ազդեցության ուղիւս ձեռք բերել և 1726-ին, ինչպես վկայում է Թ. Կրուչինսկին⁹, իշխան ընտրվել նույնիսկ Դավթի կենդանության օրոք: Այսպիսի ենթադրության օգտին չի՞ խոսում Պատմության վերջաբանը, որ նվիրված է ամմիաբանության նշավակմանը, մինչդեռ բուն երկի մեջ ցույց չեն տրված ո՛չ լուրջ տարածանություններ և ո՛չ դրանց վնասակար հետևանքները:

Այսօր մեզ քիչ բան է հայտնի նաև Կապանի ու Արցախի հերոսների տոհմագրությունից: Տեր-Ավետիսի թոռնորդին՝ համաշխարհային հռչակի հստակ հայագետ և բյուզանդագետ Նիկողայոս Ադոնցը, ցավով նկատել է. «Դավիթ-

Յեկի զինակիցները՝ թվով քառասուն, անհայտ են մնացել իրենց ժառանգներով: Բացի մելիք-Փարսադանից, միայն Տաթևի երկու զորավարների սերունդն է ցայժմ հայտնի: Դրանք են՝ Ղիչի և Այտին (Գիչի և Այդին): Գիչունց և Այինունց»¹⁰: Կարծում ենք այս տեսակետից կարևոր է Դավթի զորավարների՝ Պատմությանն կցված ցանկը (տե՛ս), որ կազմված է Ղուկաս Սեբաստացու ձեռքով:

Դավիթ-Յեկի ապստամբությունը շատ նշանակալից երեվույթ էր հայ ժողովրդի կյանքում, ուստի բնական էր ըստապատել լայն արձագանք: Սերունդներն իսկապես անդրադարձել են դրան, աշխատել գրի առնել ու փրկել մոռացումից ապստամբության մասնակիցների, ժամանակակիցների հիշողությունները: Առանձին հետաքրքրություն ունեն այդ՝ դեպքերի արձագանքները հայության ամենալայն զանգվածների մեջ: Ծատ հաճախ հարևան կամ հեռավոր գավառների հայերը միմյանց ուրախացնում էին Այունիքից առած կցկտուր լուրերով, մերթ ցանկալին ևս ներկայացնելով իրեն իրականություն: Այդ լուրերը երբեմն կանխում էին բուն իրադարձությունները, և դրանց հաջորդում էին ապրտամբների հաջողությունները: Այդ տեղեկություններն ու զրույցները ամենից ավելի պերճախոս ցուցադրումն են ԺԸ դարի 20-ական թվականների հայության հուսալաւ ու ըստապատական վիճակի, տիրող մթնոլորտի անաղձատ հայելին են:

Որոշ փաստերից երևում է, որ հայերն ուզում էին Դավթին թագավոր կարգել և օծել: Այն օրերին գրված շատ նամակներում խոսվում էր այդ մասին՝ իրեն արդեն իսկ կատարված իրողության: Հ. Ս. Արամյանն իր հրատարակության մեջ անփոփել է ս. Ղազարի դիվանատանը պահվող բազմաթիվ վավերագրերի համապատասխան հատվածները՝ կապված 20-ական թվականների ազատագրական շարժումների հետ: Այդ նյութի մեջ են նաև Մխիթար Սեբաստացուն ուղղված շատ գրություններ (տե՛ս «Արձագանքներ Դավիթ Յեկի պատերազմներում ս. Ղազարի Մայր դիվանեն» բաժինը): Այսպիսի մի վավերագիր է Թովմաս վ. Մե-

⁷ Մ. Մազախ-Յեկի կենդանի, Կենսագրություն երեկի արանց, էջ 186:

⁸ Ս. Հովհաննիսյան, Դավիթ-Յեկի գլխավորում Զափուխի ապստամբությունը. «Բանբեր Արևանի Համալսարանի», 1970, թիվ 1, էջ 106:

⁹ Ս. Հովհաննիսյան, նրվ. աղև., էջ 106—107:

¹⁰ «Մազիի (Յակոբ Մելիք-Յակոբյան). կենսագր., որակաւորություն, յի-ջողություններ (ժողովածու), Փարիզ, 1937, էջ 160:

բաստացու 1722 թ. հոկտեմբեր 22-ի նամակը, գրված Աբրահամի կողմից. «Ի Ապահանու անդր Փարվեզն յարեալ ի վերայ Թահին և այլ ուրիշ տանկի Լեկզի անուանեցեալ շորք գլխեմերու յարեալ պատերազմաւ, տիրեալ է ի մօտ ժամանակիս, բայց յետոյ ոմն իշխանազարս յագգէն Հայոց 4.000 զօրօք կոտորեալ է Լեկզին անդէն, յետոյ Մոսկոֆն մեծաբազմութեամբ եկեալ է զՓարվեզինն նուանեալ: Զիշխան Հայոց ի թագաւոր օծեալ է, իսկ արքայն Պարսից հանդերձ հնազանդելովք քրիստոնեայս արարեալ է, և զայլ բազում բանս լսեմ, յորմէ տանկին ի Գարմանս ի կողմ Թահաստանու պատերազմ առնելոց»¹¹: Գրեթէ նույնը Մխիթար Աբրահամցուն հաղորդում էր Միքայել վարդապետը 1725 թ. նոյեմբեր 27-ին, Կոստանդնուպոլսից: Այս առնչությամբ հատկապես կարևոր է Գարեգին Սրվանձտյանցի գրառումը. «Սյունյաց աշխարհը և Ծուշի քաղաք» հոդվածում: Այս լեռնաշխարհի բնակիչները, ասում է մեծանուն գրագետը, — «իրենց միասնության հետ ունին և վեճ սիրտ... իրենց գլուխը միշտ սեզ պահեր են: Պարսկին կատաղի և ամբարիշտ բըռնության ժամանակը դարձյալ Սյունիք կվայելեր ու կվարեր իշխանություն, փառք, մեծություն, և այս Անկիթություն էր: Այս աշխարհին էր այն երևելի հաղթող քաջ զորապետն Ռուսաց Մատաթով: Այս աշխարհի Հայն էր, որ իբր հարյուր երեսուն տարի հառաջ փոքրիկ խումբ մը կագմած և իբրև թագավոր կկոսվեր Հայրենի ազատության վերջա: Հիշեցեք Դավիթ Սյունեցին»¹²:

Բնավ պատահական չէր, որ Դավիթ-Բեկի ապստամբությունը լայն արձագանք գտավ առհասարակ ամբողջ Հայաստանում, հայաբնակ բոլոր վայրերում: Վերոհիշյալ նամակներին համահունչ բազմաթիվ գրություններ են ստացվել Վենետիկում Պուլսից ու Կարինից, Էնկյուրիից ու Ամասիայից, Զմյուռնիայից ու Ախցխայից: Մխիթար անունով ոմն արեղա ԺՉ դարի մի ձեռագրի մեջ 1722 թ. կարևոր գրառում է կատարել Վանա լճի Լիմ կղզում տեղի ունեցած հանրաժողովի մասին, որի մասնակիցները հավանաբար Վասպուրականի ու շրջակայքի իշխանավորներ էին: Նա վկա-

յում է, որ ոչտունցի «քաջահամբաւ և արիասիրտ» վարդապետ Ներսեսը ժողովրդին ներկայացրել է համայն հայության «դառնակսկիծ» վիճակը և ցնձագին տեղեկացրել. «Այր մի [յ]երկրէն Սիւնեաց Դասիթ բէկ անուանեալ զորաշարժութիւն արարեալ իցէ վասն հալածելոյ նեղիչք և կըշտամբիչք մեր, միտս ունենալով ազատագրելոյ արիւնաճուխ գաշխարհն Հայաստան: Արդ, ո՛վ բարեմիտ և հայրենապաշտ ժողովականք, շրջեսցէք գաւառս և կողմանս յերկրին ձերոյ, խրախուսեսցէք ժողովորդք ձեր, որ մրափեալ է ի խոթխաւարի և տանջանաց, զի թոթափեսցեն զլուծ անիրաւաց բռնութեանցս, և յորժամ մեք առաքեսցուք զհրաւէր մարտի, բառնան ձայն ապստամբութեան ընդդէմ մարդակեր և խաչահալած թշնամեաց մերոց»¹³:

Սյունիքի ազատագրական շարժումների գրական արձագանքներից ուշագրավ է տեր-Ավետիսին Ավիրված ուսանավորը՝ «Ի Սահակէ» քանակապով: Երբ տեր Ավետիսը ասպարեզից հեռացել էր, շատերը նրա հայրենի գավառից խնդրում էին հերոսին վերադառնալ և շարունակել պայքարը: Սահակ քահանայի ուսանավորը նույնպես սրա արտահայտությունն էր, որ հիշելով տեր Ավետիսի որոշ սրխուսնքներ և դիտելով, թե «ազգն տանկաց» սարսում է քաջ հոգևորականից, որովհետև հատթել է նրանց գործերին, նեղիճակը հորդորում է վերադառնալ կովի ասպարեզ:

Կան նաև ավելի ուշ շրջանում արձանագրված վկայություններ: Ժամանակի ամենակոլ երախից, ինչպես տեսնում ենք, քիչ բան է չիրկվել ու հասկ մեզ: Եվ այդ քչի մեջ իր ծանրակշիռ բաժինն ունի Դուկաս Աբրահամցու Պատմությունը, որ Սյունիքում ծավալված իրադարձությունների վերաբերյալ գլխավոր սկզբնաղբյուրն է:

Դուկաս Աբրահամցին քաջատեղյակ է հայ պատմագրությանը: Նրա երկն ընդհանուր առմամբ հարազատ է հայ մատենագրության ավանդներին, ավելին, երբեմն թվում է, թե նա աշխատել է առաջնորդվել դասական պատմիչների սկզբունքներով, նույնիսկ՝ դարձված-կաղապարներով: Նա սիրում է խոսքի իմաստը խտացնել հումանիշների կրկնակ

¹¹ «Դասիթ Բեկ կամ Պատմութիւն Ղափանցոց», էջ 85:

¹² Գ. Սրվանձտյանց, Երկեր, Կ. Չ, Երևան, 1982, էջ 69:

¹³ «Տնօնիւցիոս (Նաս. գիտ.) 1941, թիվ 5—6, էջ 71—72: Ընդգծված տողը ձեռագրում գրված է կարմրագույնով:

(և այլերի) գործածությամբ, ինչպես՝ կազմեցան պատրաստեցան, հաճեցան հավանեցան, երդումն երդուան, հաստց գհատուցումն և այլն: Ընթերցողը առիթներ ունենում է համարանությամբ հիշելու հատկապես Ե դարի հայ պատմագրության ինչ-ինչ դրվագներ: Հեղինակի գրչի ամենաշքեղ դրսևորումներից է Հայիծորի մարտի պատկերը, որ հետագոր աղերս ունի թերևս Մովսես Խորենացու մի նկարագրության հետ: «Իսկ պահապանք պարսպացն,— գրում է Ղուկաս Սեբաստացին,— ի վերուստ անտի հարեալ գնոսա՝ ի մեքենայիցն՝ ի վայր թօթափէին, եւ բազմութիւնն գշագէշ անկելոց նոցին, իբր վաղահատունն թզոչ հարեալ ի սաստկութենէ կարկտի՝ գշատակս մեքենայիցն ծածկէին»: Քերթողահայրը (Խոր., Գ, խ), երբ պատմում է Արշակունի վարազատ թագավորի (374—378) սխրանքները, գրում է. «...ի բերդ ինչ դիմեալ, ի վերայ պատուարին եօթնետասն այր նետիսք հարեալ՝ վերուստ ի վայր հոսեաց միմեանց զվնի, իբր ի սաստիկ ինն մորկէ վաղահատուկ թգեմեաց (տոր. թգեմից)»:

Հայց պատմագրության (մատենագրության) հետ այսպիսի կապը կարող էր արտահայտվել նաև ենթագիտակցորեն՝ իբրև լավատեղյակության հետևանք: Նույնպիսի աղերսներ կարելի է տեսնել և բանահյուսության հետ: Ժողովրդական վեպի նման, այստեղ ևս գլխավոր հերոսներն ընկնում են ո՛չ թշնամու ձեռքով: Նրանցից մեկը մեռնում է բնական մահով (Դավիթ-Քեկ,) մյուսը՝ յուրայինների զընդակից (Միսիթար սպարապետ):

Ինչևէ: Հուսանք, որ ընթերցողը սիրով կընթում Սյունիքի ազատագրական շարժումների պատմությանը նվիրված այս գողտրիկ մատյանը, նշանավոր հայագետ Լեոյի գնահատմամբ՝ ԺԸ հարյուրամյակի ամենագեղեցիկ գրական գործերից մեկը: Իրեն՝ հեղինակին գրքի առաջին հրատարակիչ Ս. Գուլամիրյանը համեմատել է Վարդանանց հերոսամարտի կրգիչ Լոյիշեի հետ: Անսպասելի չէ, որ ԺԹ-ի դարերի գրականության ու արվեստի գործիչները բազմիցս ազդրադարձն են Սյունիքի ու Արցախի ազատագրական պատերազմներին, և օգտվելով ամենից առաջ Ղուկաս Սեբաստացու արժեքավոր երկից, առեղծվել են այդ անմահ ինտելեկտիվության գեղարվեստական նոր մարմնավորումներ:

Հանրահայտ է Բաֆֆոու «Դավիթ-Քեկ» վեպը, որին հաջորդեցին Արմեն Տիգրանյանի համանուն օպերան, վեպեր, շարժանկարներ... Եկող սերունդները նորից ու նորից կանգնադառնան դավիթեկյան հերոսապատմին, նորովի ու յուրովի կիսատավորեն նախնիների հայրենաշունչ սրբանմանների պատմությունը և, որ առավել կարևոր է, չեն մոռանա պատմության դասերը:

* * *

Ներկա հրատարակության համար հիմք է ծառայել Հ. Ս. Արամյանի՝ 1978-ին բույս ընծայած «Դավիթ Քեկ կամ Պատմություն Ղափանցոց» գիրքը, որի մեջ գետեղված է երկու բնագիր՝ միմյուց վերնագրով («Պատմություն Ղափանցոց»): Դրանք ս. Ղազարի Մխիթարյան մատենադարանի թիվ 620 և 2685 ձեռագրերն են, Ղուկաս Սեբաստացու ինքնագրերը: Երկրորդ փաստորեն սևագիր տարբերակն է, որտեղ կարելի է զանազանել Ստեփանոս Ծախումյանի և տեղի Ազնաթիսի առումները: Հարկ համարեցինք սույն գրքովի հավելվածում գետեղել նաև այդ բնագիրը, որ ընթերցողին կօգնի որոշ պատկերացում կազմելու պատմության հետ կապված բանասիրական խնդիրների վերաբերյալ:

Բոլոր դեպքերում հատուկ անունները պահպանել ենք նույնությամբ, սակայն, հիմնական բնագրում կատարել ենք աննշան փոփոխություններ. միօրինակացրել ենք հատուկ անուններն ու եզրույթները (բացի Դավիթ Պեկ-ից), միացրել կա՛մ անջատել ենք որոշ պարբերություններ: Բնականաբար այդ ամենն արված է և աշխարհաբարի մեջ:

Պահպանել ենք Հ. Ս. Արամյանի հրատարակության խոսքերը:

ԱՐՇԱԿ ՄԱԳՈՅԱՆ

Թէ ՈՐՊԷՍ ԵՒ ՎԱՍՆ ԷՐ ԵՂԵԻ ՄՈՒՏՆ ԴԱԻԹ ՊԷԿԻՆ Ի
ՂԱՓԱՆ, ԵՒ ԹԷ ԶԻՒՐԴ ԵԼԻՆ ՄԻԱՅԱՆ ԸՆԴ ՆՄԱ ԲՆԱԿԻՊ
ԴԱՐԱՌԻՆ ԵՒ ԸՆԴԴԷՄ ԴԱՐՁԱՆ ԹՈՒՐԲԱՅ

ԹԵ ԻՆՉՈՒ ԿԱՄ ԻՆՉՊԵՍ ԵԿԱՎ ԴԱՎԻԹ-ԲԵԿԸ ՂԱՓԱՆ, ԻՆՉՊԵՍ
ԵԼԱՆ ՄԻԱՅԱՆ ՆՐԱՆ ԳԱՎԱՌԻ ԲՈՂՈՐ ԲՆԱԿԻՉՆԵՐԸ ԵՎ
ԸՆԴԴԻՄԱՅԱՆ ԹՈՒՐԲԵՐԻՆ

Ի ժամանակին՝ յորժամ զօրացան ազգն Աղուանից Քուր-
բաց, ի կողմանս Հնդկաց՝ ի Ղանտահար գաւառին, եւ յարձա-
կեցան յաշխարհն Պարսից՝ ասպատակաւ աւար հարկանել,
մինչեւ ի վալ պաշարել նոցա եւ առնուլ զՍպահան քաղաք
եւ սատակել զՇահ Հրաէին արքայն Պարսից, որ եղև յամի
Տնտն 1721, եւ ի թուին Հայոց 1722:

Ի յայս եւ ի սոյն ժամանակի, ի հրախոյ Հայոց՝ Լակդ
Քաթարքն ի կողմանս Հայոց եւ Աղուանից արշաւեցին, եւ
բղգիւղորէսն Գանջու եւ Շամախու ասպատակեալ աւար ա-
ռին, եւ զԱղուկեցին ի Մուսաբէկիան տոհմէ զիշխանն Շա-
մախու ըսպանին, } եւ զամենայն զօրուոր դիմակացսն սա-
տակեցին, եւ ժողովորդս երկրին եւ զկանայս եւ զմանկունս
գերի վարեցին, զորոց շունիմք յայսմ վայրի մի ըստ միոջ
պատմել:

Եւ կամ թէ զի՛արդ զայսչափ շարիս տեսեալ Հայոց բնակ-
չացն Գուգարացոց եւ Ուտացոց՝ ընդդէմ ելին նոցա ի բաց
վանել, դունդ կազմեցին, զէն զդեցան, պատրաստեցան ի
պատերազմ, ճակատ կազմեցին սո Քարթար գետովն, ընդդէմ
ամենայն յարձակելոցն յասպատակութիւն երկրին իբրեանց-
որք եւ զանուն տաին այսու եւ կոչեցան մեծ Սղնախ մինչեւ
ցայսօր:

Եւ թէ ո՛րպէս հարին վանեցին թէ՛ զկազկին, թէ՛ զՊար-
սիկն եւ թէ՛ զՍամանցին՝ ոչ ունիմք գրել: այլ միայն զխմբե-
լոյն Հայոց յեթնաբերդեան գաւառին Ղափանու եղելոցն ձե-
ռն արկանեմք պատմել:

Յամին հազարերորդի հարիւրորդի եօթնասներորդի ե-
րկրորդի հայկազեանս թուականի, յորժամ լուան բնակիւք
Եթնաբերդեան գաւառի Ղափանու գասպատակն եւ գան-
րումն Գանջու եւ Շամախու, Հայք եւ Պարսիկք առ հասարակ

Այն ժամանակ, երբ Հնդկաստանի կողմերում, Ղանդահար
զավառում թուրք աֆղանների ազգը զորացավ, և նրանք
հարձակվեցին Պարսից երկրի վրա, ասպատակելով կողոպ-
տեցին, նույնիսկ Էկան, պաշարեցին և դրախեցին Սպահան
քաղաքը, սպանեցին պարսից շահ Հուսեյն արքային, Տիրոջ
1721-րդ և հայոց թվականութեան 1170-րդ տարին էր:

Նույն այս ժամանակ լակդի թաթարները Հայաստանի
հյուսիսից արշավում են Հայաստանի ու Աղվանքի կողմերը
և Գանդալի ու Շամախիի գյուղերն ասպատակելով, կողոպ-
տում նաև Շամախիի իշխանին, որ Աղուկիսի Մուսաբեկյան
տոհմից էր, սպանում, բոլոր զինված դիմադրողներին կոտո-
րում և երկրի ժողովրդին, կանանց ու երեխաներին գերի վա-
րում. սրանց մասին չենք կարող այստեղ մանրամասն պատ-
մել:

Եվ թե ինչպես տնչափ շարիք տեսած Գուգարքի և Ուտքի
հայ բնակիչները նյան նրանց վաարելու, դունդ կազմեցին.
զենք կապեցին, պատրաստվեցին մարտի, ճակատ կազմելով
Քարթառ գետի շուրջը՝ իրենց երկիրն ասպատակողների դեմ.
[բանակաւեցին] զրանից ստացավ իր անունը և մինչև օրս
կոչվում է մեծ Սղնախ:

Եվ թե ինչպես արիացան սրունք, հարվածեցին, հեռացրին
թէ՛ լակդիներին, թէ՛ պարսիկներին, թէ՛ օսմանցիներին. այս
ամենի մասին մտադիր չենք գրելու, այլ միայն կպատմենք
Ղափանի յեթնաբերդ գավառում կատարված զեպքերը:

Հայկազյան 1171 թվականին, երբ Ղափանի յեթնաբերդ
գավառի բնակիչները լսեցին Գանդալի և Շամախիի ասպա-
տակումն ու ավերումը, բոլոր հայերն ու պարսիկները ան-

խոռովեցան, եւ զահի հարեալ սասանեալ տազնապէին, եւ իր-
ըն ամիսս երկու կամ երեք իրթեւեկս առ միմեանս առնել ի
միմեանց կասկածէին. զի զանձինս իրեանց առ հասարակ
ի խնամոց հանրական ընտանի խնամակալութեան | չքեալ
տեսանէին. վասն այսորիկ քաղաք ի քաղաքէ, ազգ յազգէ, եւ
իշխան յիշխանէ կասկածանս թշնամութեան կրեալ տազնա-
պէին: Ահա՛ զսոյնպիսի աղէտս շարեաց եւ սորա կրէին:

Արդ՝ ի սոյնպիսի առտուրս դառնութեան սասանութեան,
ամն Ստեփանոս անուն, ի Հայոց ազգէ, Վանքեցի, ի կողման-
ցըն Կալերու, խորհուրդ ի մտի դնէր՝ անցանել ի Սիսան գա-
ւառ, եւ զնալ հասանիլ յաշխարհն Վրաց, ի քաղաքն Մծխիթ,
առ Եահնաւուզ իշխանաց իշխանն Վրաց, եւ խնդրել ի նման
զայր մի տալ Ղափանու ի զօրագլուխ, եւ հրաման տալ նմա
զօրաժողով լինելոյ եւ զերկիրն ի թշնամեաց պահելոյ, զի
զայս ոչ ոք ի սոսկականացն իւրովի առնել համարձակե-
ապա եթէ ոք առնէր, ժողովուրդն զնա իբրեւ ապստամբեալ
ի տէրութենէ՛ ի բաց մերժէր: Այլ իշխանն Վրաց մեծ էր, եւ
զայսպիսի զօրագլուխ կացուցանել նմա անկ էր: Իսկ Ու ռ-
րով մարթացի զհայցուածն իւր առաջի իշխանին արժանա-
ւոր ցուցանել, խորհեցաւ սուտ գիրս յանուն յիսուն արանց
տանուտերանց Ղափանու յօրինել, եւ ըստ նմանութեան ի-
րաքանչիւր կնքոց նոցա զկնիքս քանդակել, եւ զայն գիր նո-
քօք կնքեալ հաստատել: Եւ օրինակ հայցուածոց հրովարտա-
կին այս ինչ էր. | «Տուր մեզ, տէր, զայր մի՛ լինիլ մեզ զօ-
րապետ, զի հրամանալ լիցի մեզ այս օրինաւոր, եւ մեք ըզ-
զօրան հօգամք պատրաստել, եւ նոքօք զգաւառն մեր ի թշնա-
մեաց աներկեանս առնել»:

Եւ զնաց Ստեփանոս, եւ եհաս ի Մծխիթ քաղաք, յանդի-
ման եղև իշխանին Վրաց, եւ գոյժ տուեալ նմա յազգս նա-
խայիշատակեալ քաղաքացն, պատմեաց նմա եւ պամենայն
վտանգս եւ զխոռովութիւնս, զահ եւ զերկիր ժողովուրդեանն Ղա-
փանու, եւ մատոյց նմա զհրովարտակն՝ զոր արարեալ էր յա-
նուն տանուտերանցն: Հաճոյ թուեցաւ իշխանին հայցուածն,
զոր յանուն նոցա հայցէր. եւ կոչեալ զԴաւիթ Պէկն Մծխիթա-
ցի, ի հայկազեանս տոհմէ, ետ նմա զիշխանութիւն երթալ
յաշխարհն Սիւնեաց, որ այժմ կոչի Ղափան, զօրաժողով լի-
նել անգ, եւ պահել զերկիրն Հայոց: Եւ եւ յերեսաց իշխա-
նին Վրաց, եւ եկն իմաս յաշխարհն Սիւնեաց յամբ Տիտն

հանգստացան եւ երկչուղի մատնված տազնապում էին եւ մոտ
երկու կամ երեք ամիս շէին համարձակվում միմյանց մոտ
զնալ, որովհետև իրենք իրենց բոլոր յուրայինների հոգատա-
րությունից զրկված էին զգում: Այս պատճառով քաղաք-քա-
ղաքից, ազգ-ազգից, իշխան-իշխանից թշնամանքի կասկած-
ներ ունենալով տազնապում էին: Ահա այսպիսի շար աշետ-
ների էին ենթարկվում սրանք:

Գառնության ու սասանման այս օրերին հայոց ազգից մե-
կը, Ստեփանոս անունով, Կալերի կողմերից, վանքեցի, նպա-
տակաղբվում է անցնել Սիսան գավառը, զնալ հասնել Վրաց
աշխարհը, Մծխիթ քաղաքը՝ վրաց իշխանաց իշխան Եահնա-
վուղի մոտ եւ խնդրել նրանից՝ Ղափանի երկիրն տալ մի մարդ
և նրան իրավունք տալ զորք հավաքելու և երկիրը թշնամի-
ներից պաշտպանելու: Որովհետև այս բանը շարքայիններից
ոչ ոք չէր համարձակվում անել, և եթե որևէ մեկն աներ, ի-
բրև տերության դեմ ապստամբած՝ կմերժվեր ժողովուրդից,
Իսկ վրաց իշխանը ավագ էր և այսպիսի զօրագլուխ նա կա-
րող էր նշանակել: Եվ որպեսզի կարողանա իր խնդրածը զը-
լուխ բերել, [Ստեփանոսը] մտածեց Ղափանի հիսուն տա-
նուտերերի անունից գրություն հորինել, նրանց կնիքների
նմանությամբ կնիքներ պատրաստել և այն գիրը դրանցով
կնքել-վավերացնել: Եվ հրովարտակի բովանդակությունն
այս էր. «Մեզ մի մարդ տուր, որ զօրապետ լինի, և մենք
հոգ տանենք զորք հավաքելու մասին և դրանով մեր հողը
թշնամիներից ազատենք և քո հրամանով օրինական լինի»:

Գնաց Ստեփանոսը, հասավ Մծխիթ քաղաքը, հանդիպեց
վրաց իշխանին, գոժեց նախահիշյալ քաղաքների ավերման
մասին, պատմեց և բոլոր փորձանքներն ու խոռովությունները,
ան ու երկչուղի Ղափանի ժողովուրդի, և նրան հանձնեց հրո-
վարտակը, որ կազմել էր տանուտերերի անունից: Իշխանին
հաճո թվաց խնդրանքը, և կանչելով մծխիթցի հայ Գավիթ-
Յեկին, նրան իրավունք տվեց զնալու Սյունյաց աշխարհը, որ
այժմ կոչվում է Ղափան, զորք հավաքելու այնտեղ և Հայոց
հողը պաշտպանելու: Նա հրաժեշտ տվեց վրաց իշխանին, ե-
կավ Սյունյաց աշխարհը հասավ Տերոյ 1722, հայոց 1171

1722 եւ ի թուին Հայոց ՌՃՀԱ, եւ բանակեցաւ ի սահմանս Սիսան գաւառին, ի գեղեցիկ դաշտավայրն յայն երեքգագաթեան, որ ի յայլասեռից կոչի Ուշթէփէ:

Եւ ինքն Գաւթ ազնուական էր, բարեպաշտ, արդարակորով, արիասիրտ, երկայնամիտ խորհրդով, զօրաւոր բանիւք եւ գործովք, տեղեակ գրոց, նախանձայոյղ բարեաց ազգի, եւ վրէժխնդիր | վնասակարաց նորա, սոյնպէս եւ ամենայն հետեւողք իւր. զի իրրեւ ելանէր նա յերկրէն Վրաց, առ նա ժողովէին ամենայն ազգ զօրութեանց յամենայն կողմանց գաւառին, որք լսէին զնմանէ, արք իրրեւ շորեք հարիւրք, որք նեղեալք եւ տառապեալք էին ի դառն ծառայութենէ այլազանաց, արք՝ որք զանձինս իրեանց եղեալք էին առ ի ազատ լինելոյ ի լծոյ ծառայութեանն այլազանաց, արք՝ որոց մինն հալածէր զհազարս, եւ երկուքն՝ զբիւրս:

Արդ՝ զառաջինն հարկանելով էհար Գաւթ զՂարաշօղու կոչեցեալ թուրքն ի յՈւշթէփէն: Եւ ապա անտի եկեալ բնակեցաւ ի յամուրն որ կոչի Շնհեր, եւ կոչեալ առ ինքն զառաջնորդն Տաթեւո՛ւ պատմեաց նմա թէ յինչ բանս, յինչ խորհուրդս եկեալ է, եւ ասէ. Զնշելով շնչեցից զամենայն այլազգիս յերկրէ աստի յայսմանէ. եւ ժողովեաց առ ինքն զարսն Շնհերու, եւ էհար ասպատակեաց զգիւղորէան թուրքաց եւ ժառանգեաց զստացուածս նոցա:

Իրրեւ զայն տեսանէին երեսուն եւ երկու ձիւանչիր կոչեցեալ ցեղն թուրքաց, ի միասին գային, ժողովէին, գունդ կազմէին, եւ դիմէին ի վերայ Գաւթ Պէկին: Եւ նա ել ընդ առաջ նոցա ի յՈւշթէփէն, եւ ետես ի հետուսս զգօրսն թշնամեաց զի էին իրրեւ վեշտասան հազար: Էտ ընդ իւր իրրեւ զշորեքհարիր ընտիր զօրս, | ի վերայ յարձակեցաւ, լաջ եւ անհակ կտորերով խրամատեաց զգօրս նոցա. բայց պատերազմն ոչ շուտով վճարեցաւ, այլ տեսեաց իրր զաւուրս երկուս կամ երիս, եւ յետ երրորդ աւուր՝ ապա ի սպառ էհար եւ վանեաց զնոսա, յուսարով յողորմութիւնն Աստուծոյ, եւ էտ զամենայն ինչս նոցա՝ զզէն, զսուր, զերիվար եւ զամենայն աղիս նոցա:

Յետ այսորիկ առաքեաց նա զՄխիթար սպարապետն իւր ի շէնն որ կոչի թուրթյար, եւ էհար զայն, եւ էտ զամենայն ստացուածս նոցա:

Արդ՝ լուր եղեւ ամենայն բնակչացն Ղափանու, թէ Գաւթ Պէկն եկեալ հասեալ է ի թիկունս Հայոց մեծա քաջու-

թվականին ու բանակեց Սիսան գավառի սահմաններում, գեղեցիկ դաշտավայրում, Ծագագաթ բլրի մոտ, որ օտարներն անվանում են Ուշթեփե:

Գաւթն ինքը ազնվական էր, բարեպաշտ, արդարակորով, արիասիրտ, լայնախոհ, խոսքով ու գործով ուժեղ, գրագետ, ազգի բարօրության նախանձախնդիր և աններող նրա թշնամիների հանդեպ: Իր նման էին և նրա բոլոր հետևողները: Եվ երբ նա ելավ Վրաց երկրից, նրա շուրջն էին հավաքվում գավառի բոլոր կողմերից զինակիր տղամարդիկ, որ լսում էին նրա մասին. մոտ չորս հարյուր մարդ, որոնք ճնշված ու տառապած էին օտարների դառն ծառայությունից, այրեր, որոնք իրենց նվիրել էին ազատություն՝ օտար լծից և որոնցից մեկը հարյուրների էր հալածում, երկուսը՝ հազարների:

Նախ Գաւթը Ծառալուրում հարվածեց դարաշողու կոչված թուրքերին, ապա գնաց բանակեց Շնհեր կոչվող ամրոցում: Եվ իր մոտ կանչելով Տաթևի առաջնորդին, պատմեց նրան, թե ինչ գործով, ինչ նպատակով է եկել, և ասում է՝ «Այս երկրից իսպառ շնչելու ենք բոլոր օտարեկրացիներին»: Եվ խմբեց շուրջը Շնհերի տղամարդկանց, զարկեց-ասպատակեց թուրքերի գյուղերը և գրավեց նրանց ոսնեցվածքը:

Այս տեսնելով, ճիվանչիր կոչված երեսուներկու թուրքական ցեղերը համախմբված գալիս, հավաքվում, գունդ են կազմում և շարժվում Գաւթ-Քեկի վրա: Իսկ նա Ծառալուրում նրանց ընդառաջ գնալով, հեռվից տեսավ թշնամու զորքերը, որ մոտ տասնվեց հազար էին: Հետը վերցնելով շորս հարյուրի շափ ընտիր սպառազեն, հարձակվեց նրանց դորքերի վրա՝ աչ ու ձախ հերձելով ու կտորելով: Բայց կոխվր շուտ չավարտվեց, այլ տեսեց երկու-երեք օր: Երրորդ օրվանից հետո իսպառ կտորեց կամ վտարեց նրանց՝ հուսալով Աստուծու ողորմածությունը, գրավեց նրանց ստացվածը՝ սուր ու դենք, երիվարներ և ամբողջ կայրը:

Այնուհետև իր սպարապետ Մխիթարին ուղարկեց թուրթյար կոչվող ավանը: Մա հարվածեց և ավար առավ նրանց ամբողջ ոսնեցածքը:

Երբ Ղափանի բոլոր բնակիչները տեղեկացան, թե Գաւթ-Քեկը մեծ քաջությամբ եկել օգնություն է հասել հայերին,

Քեամբ, և հասանէին առ նա յամենայն կողմանց. զառաջինն դիմէր գալ առ նա Քորոս՝ սակաւ արամբ, ևն առնոյր ի նմանէ զիշխանութիւն զօրապետութեան, և զառնայր ի Չաւնդուր՝ յերկիրն իւր, ընդ իւր առեալ նաև զՊայնտուր զօրավարն Գալթի:

Յետ այսորիկ գային առ նա զօրօք իւրեանց որդիքն Մաշայ մելիքին ճիւղալու, որ և կուշ հին ճիւղայ՝ ի Գողթան գաւառին, և որդիքն Տիլենչի մականուանելոյն. և սորա մեկեքեան գային, խառնէին և յաւելանային ընդ զօրսն Գալթի՝ իրրև երկուս հազարս արանց զօրաւորաց:

Ընդ այսու ժամանակաւ մելիք ոմն Տաթևու էր ուրացող, որ յառաջն կուշիւր Գալթի, բայց յետոյ անօրինեալ ի հաւատոս իւր, ինքն և ամենայն տուն իւր, կոչեցաւ անուն Պաղբի, և որդիք նորա ամեկեքեան եղեն Շահ Ղուլի: Սա իրրև զգայն Գալթի յէր, զարսն Տաթևու առ ինքն ժողովէր, ամուրս կանգնէր և խորհէր սուլ պատերազմ ընդ Գալթի Պէկին: Հապա և Գալթի Պէկն զօրսն ժողովէր, զուսն կազմէր, գայր հասանէր ի վերայ նորա, զամուրսն պաշարէր, և յետ երկուց աւուրց դայն զբռամբ անէր, և զնա են զամենայն ինչս նորա կայեալ անէր ի Շահեր, և անց հրամայէր նմա զաւուրս երկուսասան, ի մէջ եկեղեցոյն, յանշիման ամենեցուն ասել բարձր ձայնի զսուածս զայս առակաց՝ թէ Վոյսն Լուսաւորչի հաւատոյն, վա՛յ ուրացողին»: և ապա հատանէ զգլուխ նորա. և ինքն գայ բնակի ի Տաթևու:

Ապա հրեշտակս առաքեաց ի Հալիձոր առ տէր Աւետիսն, և առ մելիք Փարսազան աներ նորա, և ասէ. Նկայք միաբանեցարուք ընդ մեզ, զի ի բաց հանցողք զՔուրք բնակիչս ի միջոյ. և նոքա ոչ եկին: Եւ յամին Երկրորդի, յետ գալստեան Գալթի ի Ղափան, և յաւուրս քառասներորդաց պահուց՝ ի տօնի սրբոյ Լուսաւորչին, և ի վերայ Չաւնդուր երկրին կուսակայն Ղափանու, և Փաթայի սուլտանն, և ընդ նմա խանն Սեալ լերին՝ ութ և տասն հազարաւ իսկ զօրքն Հայոց, որք զարուն մտեալ էին նոցա, ի տոնի Յարութեանն Քրիստոսի, զիշխրայն զԱստուած յօգնութիւն ինքեանց կոչեցին, յանկարծակի զազազակ բարձին, ի վերայ յարձակեցան, հարին կուտորեցին զբազումս ի նոցանէ, և գալլա ի քաղաքս զարձուցին:

Ապա յետ այսորիկ եկին մելիք Փարսազան և տէր Աւե-

նրա մտտ էին շտապում բոլոր կողմերից: Առաջինը նրա մտտ է դիմում Քորոսը՝ Չաւնդուր գաւառից, սակավաթիվ մարդկանցով և նրանից զորապետութեան իշխանություն ստանալով՝ վերադառնում է Չաւնդուր՝ իր երկիրը, հետը տանելով նաև Գալթի Պայնտուր զորավարին: Գրանից հետո նրա մտտ եկան Գողթան գավառի ճուղա բաղաքի (որ նաև Հին Ճուղա է կոչվում) Մաղա-մելիքի որդիներն իրենց զօրքով. և Տիլենչի մականվանյալի որդիները: Սրանք բոլորը, մտտ երկու հազար զորավոր տղամարդիկ, գալիս, գումարվում են Գալթի զօրքերին:

Այս ժամանակ Տաթևում մի մելիք կար ուրացող, որ առաջ կոչվում էր Գալթի, բայց հետո, երբ համարը փոխեց, ինքը և ամբողջ ընտանիքը, վերակոչվեց Պաղբի, և նրա բոլոր որդիները գարձան շահ-ղուլի: Սա երբ լսում է Գալթի գալը, Տաթևի տղամարդկանց հավաքում, ամբուլթյուններ է շինում և պատրաստվում պատերազմելու Գալթի-Քեկի դեմ: Գալթի-Քեկը նա զօրք է հավաքում, գալիս հարձակվում է նրա վրա, պաշարում ամբուլթյունները և երկու օր հետո նրան բռնում, նրան ու նրա ամբողջ ինչըր անտում բերում Շահեր և հրամայում տասներկու օր եկեղեցում բոլորի ներկայութեամբ բարձր ձայնով ասել առածի խոսքը. «Նո՛յս կուսաւորչի հավատին, վա՛յ ուրացողին»: Այնուհետև Գալթի-Քեկը հատում է նրա գլուխը և ինքը գալիս բնակվում Տաթևում:

Ապա սուրհանդակ է ուղարկում Հալիձոր, տէր Ավետիսի և նրա աներոջ՝ մելիք Փարսազանի մտտ, և ասում՝ «Նկեք միաբանեցեք մեզ հետ, որ բոլոր թուրքերին վտարենք երկրից»: Բայց նրանք չեկան: Գալթի Ղափան գալու երկրորդ տարին, սուրբ Լուսաւորչի տօնի քառասներորդաց պահի օրերին Չաւնդուրի վրա հարձակեց Ղափանի կուսակալը՝ Փաթայի սուլթանը, և նրա հետ՝ Սև լեռան խանը՝ տասնութ հազարով: Իսկ հայոց դարանամուտ գործերը Քրիստոսի հարություն տոնին, զիշխրով Աստուծոն օգնութեան կանչեցին, հանկարծակի ազազակ բարձրացրին, հարձակվեցին, հարվածեցին, կոտորեցին նրանցից շատերին և մնացածներին փախուտյան մատնեցին:

Այս հաջողութեանից հետո մելիք Փարսազանն ու տէր Ա-

տիան յողջոյն Դաւթի, իսկ նորա բարկացեալ ի վերայ նոցա, առէ. Կոչեցի զձեզ, եւ ընդէ՛ր ոչ ելիք յօգնութիւն մեզ. եւ հրամայեաց տանիլ զնոսա ի Շնհեր, եւ անդ արկանել զնոսա ի բանտ. եւ էին նոքա դաւուրս երկոտասան ի բանտի անդ:

Եւ դէպ եղիւ յաւուրսն յայնոսիկ Յոհաննէս պետն Գուգարացոց զալ ի կողմանս յայնոսիկ, յիտն եւ վեց հազար հալազունդ զօրօք, եւ պաշարեալ զանմատչելի բերդն Որոտնոյ. եւ ի չկարելն առնուլ զայն ի Քուրքաց, պայ ի Շնհեր, եւ գտանէ անդ զտէր Աւետիսն եւ զաննր նորա ի կալանս. ազատէ զնոսա եւ առաքէ առ Դաւիթ Պէկն ի Հալի ձոր. եւ ինքն ի Տաթեւ երթայ, զտանէ զգանձն Դաւիթ Պէկին, եւ առեալ զայն՝ դառնայ ի տեղի իւր: Իսկ Դաւիթ Պէկն ընկալեալ զմելիք Փարսագայն՝ կացուցանէ զնա յիւրում կարգի զօրապետութեան, ի վերայ երկու հարիւր վաթսուն եւ վեց զօրաց, եւ զտէր Աւետիսն՝ ի վերայ շորեք հարիւր քառասնից:

Յետ այսորիկ իբրև լսէր Դաւիթ, թէ զօրածողով է Ասլամաս Դուլին ի կողմանս Փոլսուրուծայ լերին, ի բերդն Զեու, վաղվաղակի զօրսն գումարէր եւ զայր բնակէր ի Դարաշիմէն, եւ անտի հրեշտակս առաքէր ի Զանդուր, ի Կալեր, ի Կեհաուզն եւ ի Մեղրի, զօրավարացն՝ զալ հասանիլ անդ. եւ եկին հասին վաղվաղակի:

Բայց Քորոս զօրագլուխն ընդդէմ եկաց նմա ի կոխս. եւ միջնորդ մտեալ ի մէջ երկուցն՝ հաշտեցուցին զնոսա. եւ ժողովեալ զօրականսն՝ ել զնոց ի վերայ Ասլամագ Դուլոյն, եւ մատուցեալ պաշարեաց դամուրս նորա, եւ դժուրացաւ ի յառնուլն զայն, զի էր անառիկ եւ բարձրաբերձ յոյժ. այլ յետ բախելոյն զայն աուրս երկուս, Միսիթար Սպարապետն եւ տէր Աւետիսն զրոհ սուռեալ ի վեր խաղացին. իսկ նոքա ի սրբուպէ անտի զոսոսա ի բաց մերժեցին. բայց տէր Աւետիսն խարանօք յամուր ելանէր, եւ զոստիկանն՝ ձերբակալէր. եւ յայսմ վայրի զօրքն ամենայն, որք շուրջ էին գրերդան, ի պարսպէ անտի ի ներքս զեղանէին, եւ սուր ի վերայ եղեալ՝ զամենեւեան զնոսա առ հաեղ սատակէին. եւ ի նմին աուր ի յամրոցի՝ անդ կոտորեցին ի Քուրքաց արս շորս հազար, եւ ի սոցանէ մեռան սակաւ ոմանք:

Ապա զարձ արար Դաւիթ, խաղաց զնոց ի Միսան գաւառ, եւ կալեալ անդ զիշխանս Քուրքաց՝ կոտորեաց:

Վետիսը եկան Դաւթին ողջունելու: Իսկ նա բարկանալով նրանց վրա, աւտւմ է՝ Կանչեցի ձեզ, և ինչը՞ն չեկար օգնության, և հրամայեց նրանց տանել Շնհեր ու բանտարկել: Եվ նրա՞ք տասներկու օր բանտում մնացին:

Պատահեց, որ Գուգարաց պետ Հովհաննէսը, զայով այն կողմերը հիսունվեց հազար հալազունդ զորքով, պաշարում է անմատչելի Որոտնա բերդը, Չկարենալով ազատել թուրքերից, գալիս է Շնհեր և այնտեղ գտնում տեր Ավետիսին ու նրա աներոջը կալանքի տակ, ազատում է նրանց և ուղարկում Հալիձոր, իսկ ինքը գնում է Տաթև, գտնելով Դաւիթ-Քեկի գանձերը և առնելով իր հետ՝ վերադառնում իր երկիրը: Իսկ Դաւիթ-Քեկը մելիք Փարսագանին կարգում է զորապետ երկու հարյուր վաթսունվեցանոց զօրքի և տեր Ավետիսին՝ շորս հարյուր քառասունանոց:

Եվ մի օր Դաւիթը տեղեկացավ, որ Ասլամագ-դուլին Փոլսուրուծի լեռան կողմերում, Զեու բերդում զօրք է ժողովել, ինքն ևս շտապ զօրք հավաքեց ու եկավ նստեց Դարաշիմէնում և այնտեղից սուրհանգակներ ուղարկեց Զամդուր, Կալեր, Կենաճուզ և Մեղրի՝ զօրավարներին, որ գան հավաքվեն այնտեղ: Եվ սրանք անմիջապես եկան հասան:

Քորոս զօրավարը կովի հարցում հակառակվեց նրան, բայց միջնորդներ եղան, որ նրանց հաշտեցրին: Հավաքելով զորականներին, գնաց Ասլամագ-դուլի վրա, մոտենալով պաշարեց նրա ամրությունները, բայց գրավելը դժվար եղավ, որովհետև ամրոցը բարձրաբերձ էր ու անառիկ: Երկօրյա ընդհարումից հետո Միսիթար սպարապետը և տեր Ավետիսը վճռական գրոհ ձեռնարկեցին: Իսկ նրանք պարսպից սրանց հետ վանեցին: Տեր Ավետիսը խորամանկությամբ կարողացավ բարձրանալ պարսպի վրա և ձերբակալել ոստիկանին: Եվ պարսպների շուրջը եղած ամբողջ զորքերը լրջվեցին պարսպներից ներս ու սրամարտով կոտորեցին բոլորին: Այդ օրը նրանք շորս հազար թուրք կոտորեցին, իսկ իրենցից քերը մահացան: Հետո Դաւիթը շրջվեց, գնաց Միսան գավառը և այնտեղ բռնելով թուրք իշխանավորներին՝ կոտորեց:

Եւ ի յամին երրորդի, յետ զալստեան իւրոյ ի Ղափան, Երթայ պաշարէ զմեծ եւ զանառիկ բերդն Որտանու, եւ ի տօնի Սաղկազարդին, որ շորրորդ օր էր պաշարման բերդին, եղև անձրեւ յոյժ, ո՛վ սքանչելեացս, եւ ի սաստկութենէ անձրեւին՝ մի կողմն պարսպին ինքնին անկաւ. սոքա իբրեւ զայն տեսին՝ ձայն ետուն, խրախույս բարձին, ի վերայ յարձակեցան եւ մտին ի ներքս, եւ հարին կոտորեցին զամենայն այլազգիս, եւ առին զբերդն:

Եւ եղև ընդ արուսն ընդ այնոսիկ առաքել զբազմութիւն զօրաց իւրոց ի վերայ Քուրքացն Պարկուշատայ, եւ ինքեան սակաւուք մնալ ի Սիսան գաւառի: Եւ ի վերայ նորա խանն Նախիջեանու շորհքտասան հազարաւ. իբրեւ զայն լսէր Դաւիթ՝ զօրաժողով լինէր վաղվաղակի, ի Դարպասայ եւ ի տանէն Սիսանայ գունդ կազմէր, եւ զայր հասանէր նմա ի վերայ գետոցն Նախիջեանու. եւ անդ իբրեւ ընդ միմեանս բախեցան երկոքին ճակատքն, զօրքն ետանին փախստեաց լինէին ի սոցանէ, եւ սոքա զհետ մտանէին նոցա ի յութ եւ տասն ժամէ արուսն մինչեւ ցքսան եւ միերորդ ժամն վանէին, եւ զբազում վիրաւորս ի նոցանէ դիաթաւալ կացուցանէին: | Բայց ի բսան եւ երկուերորդ ժամուն փախստեայքն ամենեքեան ի միասին հաւաքեցան եւ ի կրօնկս ընդզմ Հալոցն դարձան. իսկ սոքա իբրեւ զայն յանդուզն յարձակումն տեսանէին՝ լքանէին, կասէին եւ ի փախուստ դառնային ի նոցանէ մինչեւ ցգետափըն. եւ անդ առ ի ճեպոյն տազնապի, էր որ դետակուր լինէր, եւ էր որ սրոյ ճարակ լինէր, զի պաշարեաց զնոսա սուր թշնամեացն զկնի, եւ յորգեալ գետն առաջի, եւ ոչ գոյր այլ ելք ճանապարհի. ուստի՝ յայնմիկ վայրի ծախեցան ի սոցանէ աւելի քան զհազար այր, մինչեւ ցհասանել զիշերոյն, եւ մնացեալքն փախուցեալ թաքեան ոմն ի վէմս, ոմն ի յայրս եւ ի մացառս. եւ յերկրորդ պահու զիշերոյն եկն էհաս Դաւիթ ի Սիսան, եւ փախստեայքն ամենեքեան եկին ժողովեցան առ նա:

Իր Ղափան զալու երրորդ տարին էր, Դավիթը պաշարեց մեծ ու անառիկ Որտանաբերդը, և ծաղկազարդի տոնին, որ ամբողջի պաշարման շորրորդ օրն էր, հորդ անձրև տեղաց (ո՛վ սքանչելիք), և անձրևի սաստկությունից պարսպի մի կողմն ինքնիրեն քանդվեց: Այդ տեսնելով նրանք ձայն տվեցին, խրախույս կարգալով հարձակվեցին, մտան ներս ու կոտորեցին բոլոր օտաքեկրացիներին, գրավեցին բերդը:

Եվ գրանից հետո այնպես եղավ, որ Դավիթն իր զօրքերի մեծ մասը ուղարկեց Պարկուշատի թուրքերի վրա և ինքը քրջով մնաց Սիսան գաւառում: Նրա դեմ ելավ Նախիջեանի խանը՝ տասնչորս հազարով: Լսելով այդ մասին, Դավիթը շտապ զօրահավաք արեց, Դարպասից ու Սիսան տեղից գունդ կազմեց և զնաց նրան հասավ Նախիջեան գետի մոտ: Այնտեղ, երբ միմյանց բախվեցին, խանի զօրքերը դիմեցին փախուստի, և Դավիթի զինվորները հետապնդում էին նրանց օրվա տասնութերորդ ժամից մինչև քսանմեկերորդ ժամը, հալածում էին և նրանցից շատերին դիաթավալ վիրավոր դարձնում: Բայց քսաներկուերորդ ժամին բոլոր փախստականները միասին հավաքվեցին և նորից շրջվեցին հայերի դեմ: Վերջիններս, տեսնելով այդ հանդուգն հարձակումը, հուսալքվում էին, կանգնում կամ փախչում գետի գետը, տազնապից շտապելով մեկը խեղդվում էր գետում, մյուսը սրի ճարակ էր դառնում, որովհետև ետևից թշնամու սուրն էր, իսկ առջևից՝ հորդացած գետը, և չկար այլ ելք ու ճանապարհ: Ուստի այդտեղ սրանցից ավելի քան հազար մարդ զոհվեց մինչև մութըն ընկնելը, և մյուսները փախչելով թաքնվեցին քարերի մեջ, անձավներում ու մացառուտներում: Եվ զիշերվան երկրորդ կեսին Դավիթը եկավ հասավ Սիսան, և բոլոր փախստականները հավաքվեցին նրա մոտ:

**Քէ ԶՈՐԳՉԱՔ ԻՆՉ ԱՐԱՐ ԹՈՐՈՍ ԶՕՐԱՊԵՏՆ, ԵՒ Քէ
ՈՐՊԻՍԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐ ԵՂԱՆ Ի ԿՈՂՄԱՆՍ ԶԱՎՆԳՐՈՑ
ԵՒ ՄԵՂՐՈՑ**

Ընդ առաջ ժամանակացն այնոցիկ իբրև լսէր թորոս ի Խորձոր, որ է ի Զավնդուրն, թէ Դաւիթ Եկեալ հասեալ է բազում զօրօք ի Սիսան գաւառ, ընդ իւր աննոյր արս իբրև երեսուն, եւ գայր հասնէր առ նա. եւ առեալ ի նմանէ զիշխանութիւն զօրապետութեան, վաղվազակի դարձ առնէր, խաղայր գնայր ի Զավնդուր, եւ զարս տեղւոյն առ ինքն ժողովէր. կարգէր կազմէր զնոսա զունդս զունդս, եւ ի վերայ նոցա կացուցանէր հարիւրապետս եւ յիմնապետս:

Եւ դէպ եղև յաւուրսն յայնոսիկ Տօա մի ոչխարաց սուլտանին, յորում էին երկու հազար ոչխար եւ երկուսագան հովիւք, զալ արածիլ յերկիրն Զավնդուր. եւ զայս իբրև լսէր թորոս, զարս առաքէր՝ երթալ կոտորիլ զհովիւսն եւ զամենայն զհօտն ածել առ ինքն. եւ արարին այնպէս: Եւ այս ամենայն եհաս յանկանջս Փաթալի սուլտանին Պարկուշատու, եւ յականջս եղբօր նորին՝ Աղասի խանին, եւ գրեաց վաղվազակի առ Մահնիշար օղլի Մափի Ղուլոյն օրինակ գայս.

Ազդ եղև մեզ եւ մեք ինքնին տեղեկացաք թէ զիա՛րդ Հայքն Զավնդուր ապստամբեալ են ի մէնջ, եւ զսուր վերացուցեալ ընդդէմ Տաճկաց, ուստի, յայս ինչ աւուր՝ երկուսասան հազարաւ ելանելոց նմ ի վերայ բնակչացն Զավնդուր, եւ զու եւս առցես ընդ քեզ զամենայն զօրաւորս թուրքաց, որք են ի Կենաւուզն, եւ զու այդի, եւ ես աստի էլցուք ի վերայ Հայոցն, եւ զնոցսուր զնոսա ի միջոյ: Այլ նա ոչ էառ յանձն առնել զայն:

Եւ ել Փաթալի կուսակալն ի վերայ Զավնդուր՝ երկուսասան հազարաւ: Իսկ բնակիչքն Զավնդուր իբրև զայն լսէին, հարիւր յիսուն վառեալ յիշկետոյ առաքէին՝ երթալ կանուլ

**ՔԵ ՈՐՔԱՆ ԳՈՐՍ ԿԱՏԱՐԵՑ ԹՈՐՈՍ ԶՕՐԱՊԵՏԸ ԵՎ ՔԵ
ԻՆՉՊԻՍԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐ ԵՂԱՆ ԶԱՎՆԳՐՈՐԻ ԵՎ ՄԵՂՐՈՐԻ
ԿՈՂՄՆՐՈՒՄ**

Այդ օրերին, երբ թորոսը լսում է Զավնդուրի Խորձորում, թէ Դաւիթը մեծ զորքով եկել հասել է Սիսան գաւառը, իր հետ վերցնում է մոտ երեսուն մարդ և գալիս հասնում նրա մոտ, և նրանից զորապետի իշխանություն ստանալով անմիջապէս վերադառնում է, գնում Զավնդուր և տեղի մարդկանց հավաքելով շուրջը, նրանցից գնդեր է կազմում, հարյուրապետներ ու հիսնապետներ կարգում:

Լինում է այնպես, որ սուլտանի ոչխարների մի հոտ՝ երկու հազար ոչխար, տասներկու հովիվ բերում են Զավնդուրի երկիրը՝ արածելու Իսկ թորոսը լսում է այդ մասին, մարդիկ է ուղարկում, որ գնան կոտորեն հովիվներին և ամբողջ հոտը տանեն իր մոտ: Եվ այդպես արեցին: Համբար Պարկուշատի Փաթալի սուլտանին ու նրա եղբայր Աղասի խանին հուսաւ: Եվ Փաթալին այսպես գրեց Մահնիշար-օղլի Սափի-ղուլիին.

«Մեզ հայտնի դարձաւ, և մենք սննամբ տեղեկացանք, որ Զավնդուրի հայերը ապստամբել են մե՛նջի, սուր են բարձրացրել տաճիկների դեմ: Ուստի այսինչ օրը տասներկու հազարով ես կհարձակվեմ Զավնդուրի բնակիչների վրա: Դու ևս վերցրու քեզ հետ թուրքերի բոլոր զորքերը, որ Կենավուզում են, և զու՝ այդտեղից, ես՝ այստեղից գնանք հայերի վրա և մեջտեղից վերացնենք»: Թայց նա հանձն շառավ մոլ անել:

Եվ Փաթալի կուսակալը հարձակվեց Զավնդուրի վրա տասներկու հազարով: Իսկ Զավնդուրի բնակիչները, այս լսելով Իշկետից հարյուր հիսուն զինված մարդ ուղարկեցին, որ գնան,

զանցս ճանապարհին, զի էր անտառախիտ յոյժ. և եկին դա-
րան մտին նոցա անդ Արդ՝ զօրքն Քուրքաց իրրեւ անդր հա-
սանէին, դարանամուտքն ստէպ ստեպ զհրացանսն ի վերայ ար-
ձակէին, և այլ վառեալքն Հայոց ի ճակատ անդր ժաման-
էին, և զիստումս ի նոցանէ առ ետեղ սատակէին, և զայս փախստականս
առնէին առաջի իրեանց մինչև ցկոզմանս
Պարկուշատու. և յաւուր յայնմիկ անկանէին ի թշնամեացն
արք իբր շորս հազար:

Բայց ի հետեւեալ աւուրն Սափի Ղուլի Լեւազեան երեք
հարիւր սպառազէն արամբք նենգութեամբ գայ բնակի ի
յԱփկու վանսն, և գրէ անտի իշխանացն Իքաց աւանին, զի
և նորա եկեղեցն որպէս զի զՄանլեւ և զամենայն ցիւղո-
րայն Հայոց, որք էին ի կողմանս յայնոսիկ, աւար առեալ ա-
ւերեսցեն. բայց Միրզա Սայիլ իշխանն ոչ կամեցաւ զայն: Եւ
զայս ամենայն իմացեալք արքն Մանլեւու՝ թողարեցին արս ի
Զավնդուր, և առնն. Եւ Սափի Ղուլին, զայս ինչ և զայս ինչ
խորհի առնել: Իրրեւ զայն լսէր Քորոս զօրսպետն, նոյնժա-
մայն վառէր պատրաստէր, և հինգ հարիւր վառելովք զիշե-
բայն զիմէր զայր ի վերայ նորա, և ի յառաւուրուն յերեք-
տասաներորդ ժամուն. հասանէր ի յԱփքիս: Իսկ Սափի Ղու-
լին իրրեւ զայն տեսանէր՝ փախստեալ գնայր, և Քորոսն զհետ
մտանէր, և հարկանէր ի նոցանէ արս ութսուն: Եւ ի ժամա-
նակին յայնմիկ՝ հարին կոտորեցին զերիս զիրա Քուրքաց, և
առին զամենայն ինչս նոցա և դարձան ի Մանլեւ:

Արդ իրրեւ լուր լինէր բանս այս ի Քիս և ի յԻքաց, զայնի
ժողովէին ի միասին ամենայն արք բնակչացն Իքացու, և զա-
մենայն զկին և զօրդիս իրեանց հանէին ամրացուցանէին ի
բարձրագոյն գագաթն, որ հանդէպ աւանին էր, և ինքեանք
յարձակեալ զային ի վերայ Մանլեւու: Իսկ Քորոս ընդառաջ
լինէր նոցա ի զխոյ Մանլեւուն, և ի զիմի հարեալ՝ դրազումս
ի նոցանէ անզանօր սատակէր, և զայսն ի փախուստ զար-
ձուցանէր մինչև ցՔիսն, և ինքն հրաման տայր զօրացն մի
պնդիլ զկնի նոցա, այլ երթալ հարկանել զտունս նոցա և այ-
րել, և առնուլ զամենայն ինչս նոցա և յառնալ: Եւ իրրեւ
կատարեցին՝ դարձան անդրէն ի Մանլեւ:

Եւ եկաց Քորոս ի Մանլեւ աւուրս երիս, և անդ կացոյց
զՊապ Կալերեցի՝ զորդին Սրապիտնի՝ զօրսպետ և կառավար
ի վերայ երկրին Կենաուոյ, և ինքն դարձ արար զնաց ի Զա-

րոնեն ճանապարհի անցքերը, որովհետև շատ անտառախիտ էր:
Նրանք եկան այնտեղ դարան մտան: Երբ Քուրքերի զորքե-
րըն այնտեղ էին հասնում, դարանամուտները ստեպ-ստեպ
հրացանները նրանց վրա էին պարպում, և հայոց մյուս զին-
յալները մարտի դաշտ էին հասնում և նրանցից շատ-շատե-
րին տեղնուտեղը կոտորում, ուրիշներին փախստական
դարձնում և հետապնդում մինչև Պարկուշատի կողմերը: Այդ
օրը թշնամիներից ընկնում է շուրջ շորս հազար մարդ:

Բայց հաշորդ օրը Լեւազյան Սափի-ղուլին երեք հարյուր
սպառազեն մարդով նենգութեամբ գալիս, բանակում է Ափ-
կու վանքում և այնտեղից դրում Իքաց ավանի իշխաններին,
որ նրանք ևս գան, որպեսզի Մանլեւ և հայոց այն կողմերի
բոլոր գյուղերը կողոպտելով վաճերեն: Բայց Միրզա-Սայիլ
իշխանն այդ շլակեցաւ: Մանլեւի այրերը, իմանալով այս ա-
մենը, մարդիկ ուղարկեցին Զավնդուր՝ առնելով. «Եկել է Սա-
փի-ղուլին և այսպիսի բաներ է ուզում անել»: Երբ այդ լսում
է Քորոս զօրսպետը, անմիջապես զինվում-պատրաստվում
է և հինգ հարյուր զինակրով զիշերը զիմում է նրա վրա, ա-
ռափոտյան ժամը տասներեքին հասնում Ափքիս: Իսկ Սա-
փի-ղուլին այդ տեսնելով՝ փախուստի է զիմում, և Քորոսը
հետապնդում է, կոտորում նրանցից ութսուն հոգու: Այն-
ժամ կոտորեցին Քուրքերի երեք պուղ և վերցնելով նրանց
ամբողջ գույքը՝ վերադարձան Մանլեւ:

Երբ այս լուրը հասնում է Քիս և Իքաց, Իքացի բոլոր
սղամարդ բնակիչները գալիս, հավաքվում են և իրենց կա-
նանց ու երեխաներին հանում ամրացնում են ուղանի զիմա-
ցի բարձր գագաթին, իսկ իրենք հարձակվում են Մանլեւի
վրա: Քորոսը նրանց ընդառաջ է դալիս Մանլեւի բարձունքից
և նրանցից շատերին տեղում ոչնչացնում է, ուրիշներին հա-
լածում մինչև Քիս և հրամայում է զորքերին՝ շնտապնդել
նրանց, այլ երթալ, բանդիլ ու այրել նրանց տները, վերցնել
նրանց ամբողջ ունեցվածքը և վերադառնալ: Կատարելով
այդ ամենը՝ վերստին դարձավ Մանլեւ:

Քորոսը Մանլեւում մնաց երեք օր և այնտեղ թողնելով
կալերցի Պապին՝ Սրապիտնի որդուն, զօրսպետ և կառավարիչ
Կենավուզի երկրի, ինքը դարձավ զնաց Զավնդուր: Այնուհե-

վրնդուր, Իսկ Պապ զօրածոողով լեալ անդ՝ գայ բնակի ի Կալիք աւանի:

Բայց Սափի Ղուլին զգիւղորայսն թուրքաց, որք էին ի Լեւազու ձորն, խաղացուցանէ ի յՈւրդուար, եւ մնացին միայն չորք գիւղք թուրքաց ի կողմանս Արծաւաքարին. եւ հրամայեաց Պապ երթալ կոտորել զնոսա . եւ եկին հարին գերիս գիւղսն եւ աւար առին զինչս նոցա: Եւ ի Քաղամերի էր վաթսուն տուն թուրքաց. սոքա եկին, լացին, զաղաղակ բարձրն առ զօրականսն Հայոց՝ թէ մեք ըստ ամենայնի ամենայն կերպիս հպատակիմք ձեզ. եւ խնայեցին ի նոսա:

Յետ այսորիկ իբրեւ մի ամիս կամ երկու ի վերայ անցանէր, Սափի Ղուլին առնոյր ընդ իւր արս հինգ հարիւր ի յՈւրդուարայ, եւ ի գիշերի միում գայր հարկանէր զերկու գիւղս Հայոց ի Սալիպուն, գարսն կոտորէր, եւ Վզին եւ զորդիս նոցա գերի վարէր ի յՈւրդուար:

Իսկ Դաւիթ Պէկն իբրեւ զայն լւեր, զՄխիթար սպարապետն իւր յառաջ կոչէր, եւ հրաման տայր նմա երթալ սատակել զնոյն վերոյ առացեալ վաթսուն տունն թուրքաց ի Քաղամեր. եւ նա արար այնպէս. (եւ զայսու ժամանակաւ Դաւիթ կատարէր զշինուած բերդին որ ի Հալի ձոր):

Հրաման տայր նաեւ Պապայ զօրապետին երթալ ի Լեւազու ձորն, եւ եթէ զտանիցէ անդէն մնացեալ շէն ինչ թուրքաց՝ կոտորեսցէ. եւ ըստ հրամանի նորա՝ եւ զնաց հազար հինգ հարիւրով Պապ ի Լեւազու ձորն, եւ զոչ ոք եգիտ ի թուրքաց, զի սակաւ ոմանք մնացեալ էին, եւ նոքա եւս փախուցեալ անկան ի յՈւրդուար: Այլ Պար յուզեալ գտանէ անդէն զբազում ինչս եւ առաքէ զայն ամենայն ի Զվար աւանն, եւ զպահապանս կացուցանէ անդ. եւ ինքն շուէ զնայ անտի ի կողմանս Վայրիվարա, եւ զտանէ անդէն զերիս տունս, որք ուրացեալք էին զՔրիստոս, զնոսա զամենեսեան կոտորէ եւ առնու զինչս նոցա, եւ դառնայ ի տեղի իւր՝ բազում զանձուք եւ աւարաւ. զի ոչ միայն ի Լեւազու ի գիւղորէիցն թուրքաց, այլ եւ ի կողմանցն Վայրիվարայ ի Հայոց եհան զբազում ինչս: Եւ այսպէս զօրականք Դաւիթ յամենայն երկիրն Ղափանու շրջէին, յոյճ եւ խնդիր առնէին, եւ ուր ուրեք զթուրք գտանէին՝ սուր ի վերայ եդեալ սատակէին, մինչեւ բնաւին բնաշինչ առնել զթուրքն ի Ղափանու:

Ապա իբրեւ լւեր Դաւիթ, թէ զօրածոողով է Ասլամազ Ղու-

տն Պապը զորք հաւաքելով եկավ բանակնց Կալեր ավանում: Բայց Սափի-ղուլին Լեւազի ձորի թուրքերին գաղթեցրեց Ուրդուար: Մնացին միայն չորս թուրքական գյուղ Արծաւաքարի կողմերում: Եվ Պապը հրամայեց իր զորքին՝ գնալ կոտորել դրանց: Եկան հարձակվեցին երեք գյուղի վրա և առան նրանց ինչքը: Թաղամեր ավանում վաթսուն տունն թուրք կար: Դրանք եկան, լաց-աղաղակ բարձրացրին հայոց զօրականների առաջ և ասացին. «Մենք լիովին հպատակվում ենք ձեզ», — և սրանց խնայեցին:

Դրանցից մեկ կամ երկու ամիս հետո Սափի-ղուլին Ուրդուարից վերցնելով հինգ հարյուր մարդ, մի գիշեր գալիս ավերում է երկու հայկական գյուղ Սալիպունում, տղամարդկանց կոտորում և նրանց կանանց ու երեխաներին գերեվարում Ուրդուար:

Դաւիթ-Քեկն այդ լսելով՝ կանչում է իր սպարապետ Մխիթարին և հրաման է տալիս գնալ կոտորել թուրքերի վերոհիշյալ վաթսուն տունը Քաղամերում, և հրամանը կատարվում է: Ահա այս ժամանակ Դաւիթ-Քեկն ավարտում է բերդի կառուցումը Հալիձորում:

Դաւիթը նաև հրամայում է Պապ զօրավարին գնալ Լեւազի ձորը, որպեսզի եթե այնտեղ մնացած լինեն թուրքական բնակավայրեր՝ կոտորի: Եվ նրա հրամանով Պապը հազար հինգ հարյուրով գնաց Լեւազի ձորը և ոչ մի թուրք չգտավ այնտեղ, որովհետև մնացած քչերը ևս փախան Ուրդուար: Իսկ Պապը որոնում, գտնում է շատ ինչք և այդ ամենն ուղարկում է Զվար ավանը և պահապուններ կարգում այնտեղ, ինքը շարժվում է Վայրիվարի կողմերը: Այնտեղ գտնում է երեք տուն, որոնք ուրացել էին Քրիստոսին: Դրանց բոլորին կոտորում է, վերցնում նրանց ունեցվածքը և բազում զանձ ու ավարով վերադառնում իր տեղը, քանի որ ոչ միայն Լեւազի թուրքական գյուղերից, այլև Վայրիվարի կողմերի հայերից խլեց շատ բան:

Այսպես Դաւիթը զորականները շրջում էին Ղափանի տարող երկրում, հարցնում, որոնում և որտեղ թուրք էին գտնում, սրի քաշելով կոտորում էին՝ մինչև բոլորին Ղափանից իսպառ բնաջնջելը:

Ապա Դաւիթը լսելով, թե Ասլամազ-ղուլին Փուխուրութի

ին ի կողմանս Փոխարութեայ, վաղվաղակի զօրահատոյց լինէր, ի վերայ հասանէր եւ զնոսա զամենեւեան սատակէր անդ, որպէս ի վեր անդր ասացաք. և իբրեւ գայր հասանէր Դաւիթ ի Ղարաշիմէն, ընդդէմ ելանէր նմա Քորոս զօրապետն Ճարսիւ պատերազմի, եւ միջնորդ մտեալ ի մէջ երկուցն՝ հաշտեցուցին զնոսա: Եւ խաղաց զնաց Դաւիթ ի Հալի ձորն, եւ Քորոսն ի Չափնգուր, իսկ Պապ ի Կենաւուզն:

Յամի երրորդի՝ յետ զալստեանն Դաւիթի ի Ղափան, Քորոս զօրապետն հանդէս արար ամենայն զօրաց իւրոց ի Չափնգուր, եւ ժողովեաց զամենայն այր զօրաւոր յերկրէ իրմէ, առ ի զնալ ի վերայ Ուրդուար քաղաքին: Բայց մելիք Տոանկույն Երզնանէկ աւանին, որ եւ ասի Կարմիր վանք, որ է ի Պարկուշատ գաւառին, գրեաց առ Քորոսն այսպէս. Ազգ եղև Փաթալի սուլտանին վասն քոյ, թէ զօրածողով ես առ ի զնալ ի վերայ Ուրդուարոյ. սա աւասիկ եւս զօրածողով է աստ եւ սպասէ. զի յորժամ դու ելանիցես յերկրէդ, նա վաղվաղակի ի վերայ | հասեալ սատակիցէ զերկիրն քոյ. ուստի յոյժ բարոք արացես, եթէ նախ եկեսցես ի վերայ Պարկուշատու. նա եւ զի եւ ի մեզ եղեալ Հայան Պարկուշատայ քեզ թիկունս առնեմք:

Այլ զայս ամենայն անօրէն մտօք, նենգաւոր խորհրով գրէր, զոր գրէրն, զի ի ժողակս թշնամոյն զնա արկցէ, առ ի հաւատարիմ ցուցանել զինքն սուլտանին. զի մի՛ ի բաց լինի ի տէրութենէն, (իբր թե զհետ միտեալ իցէ նա Դաւիթ եւ զօրականաց նորա). եւ ոչինչ փոյթ եղև նմա լինիչն անհատարիմ, նենգաւոր, թշնամի Աստուծոյ, եւ մարդկան եւ ազգին իւրոյ եւ ժողովրդեանն մատնիչ եւ սատակիչ, որպէս ի հետադայս ցուցցին առնս այսորիկ թշնամութիւն և շարիք: Եւ հաւատաց Քորոս բանից նորա եւ ի զնաց միամտութեամբ եւ եհաս ի յձղահորդ, ի սահմանս Պարկուշատու, ինքն եւ ամենայն զօրքն իւր, եւ բանակեցաւ անդ. եւ եկն առ նա Տոանկույն երկու հազարաւ, եւ եկաց ի մի կողմն զօրացն Քորոսին: Եւ եհաս անդր Փաթալի սուլտանն, եւ եզրայր նորա՝ Ազասի խանն, բազում զօրօք, բորն որչափ էրն ընդ Քորոսին, կրկնապատիկ եւ եռապատիկ, եւ առաւել եւս, իբրու ութ եւ տասն հազարաւ. եւ իբրեւ ճակատեցան ընդդէմ միմեանց զօրքն սուլտանին եւ զօրքն Քորոսին, զօրքն սուլտանին փախըտեալ | լինէին եւ սորա զհետ լինէին նոցա:

կողմերում զորք է հազարել, [ինքը ևս] զորահազար է անում, հարձակվում և նրանց բոլորին կստորում է, ինչպես վերնում ասացիք: Եվ երբ Դաւիթը գալիս հասնում է Ղարաշիմն՝ նրա դեմ պատերազմի է ելնում Քորոս զօրապետը, և երկուսի միջև միջնորդ լինելով հաշտեցնում են նրանց: Եվ Դաւիթը ելավ զնաց Հալիձոր, Քորոսը՝ Չափնգուր, իսկ Պապը՝ Կենավուզ:

Դաւիթի Ղափան գալու երրորդ տարին Քորոս զօրապետն իր բոլոր զորքերի հանդես արեց Չափնգուրում և հազարեց իր երկրից բոլոր կովոզ տղամարդկանց՝ հարձակվելու համար Ուրդուար քաղաքի վրա: Բայց Պարկուշատի զավատի Երզնանէկ ավանի՝ այսինքն Կարմիր վանքի մելիք Տոանկուլը այսպես գրեց Քորոսին. «Հայտնի է դարձել Փաթալի սուլտանին քո մասին, թե զորք ես հազարում Ուրդուարի վրա հարձակվելու համար: Սա ևս ահա այստեղ է դորք հավաքում, որպեսզի երբ երկրիցդ ելնես՝ անմիջապես հասնելով ավեր քո երկիրը: Ուստի շատ ճիշտ կանես, եթե նախ դաս Պարկուշատի վրա: Որովհետև նաև Պարկուշատի հայերս քեզ արակից կլինենք»:

Բայց այս ամենը նա ծուռ մտքով, նենգութեամբ էր դրում, որպեսզի նրան թշնամու ծուղակը գցիր, սուլտանին ցույց տալու համար իր հավատարմությունը, որ չգրկվի իշխանությունից (իբր թե նա հետապնդել է Դաւիթին ու նրա զօրականներին). և նրա համար փույթ չէր Աստուծուն անհավատարիմ, նենգավոր և թշնամի լինելը, և իր մարդկանց, իր ազգին ու ժողովրդին մատնող և սպանող, ինչպես հետադայում երևում են այս մարդու թշնամությունն ու շարտությունը: Եվ Քորոսը հավատաց նրա խոսքերին ու ելավ միամտորեն զնաց, հասավ Եղահորդ, որ Պարկուշատի մերձակայքում է, զնաց ու բանակեց այնտեղ: Եվ եկավ Տոանկուլը նրա մոտ՝ երկու հազարով և կանգնեց Քորոսի զորքի մի կողմում: Եվ այնտեղ հասան Փաթալի սուլտանն ու նրա եզրայր Ազասի խանը՝ բազում զորքով, Քորոսը բանակից կրկնակի և եռակի շատ, առավել ևս՝ մոտ տասնութ հազար: Եվ երբ ճակատեցին իրար դեմ Սուլտանի և Քորոսի զորքերը, սուլտանի զորքը փախուստի դիմեց, և Քորոսը հետապնդեց նրանց: Այդ

Իսկ անօրէն Յոանկուլն իբրև պայն տեսանէր, զարս զկի սուլտանին հասուցանէր, եւ ասէ. Զի՞նչ գործէք. զիս՞րք փաշիք, գարձարու՞ք ի կրօնկս զի ես ընդ ձեզ եմ. դուք ի յառջոյ եւ ես զկնի սոցա խորտակեսցուք դոսսա. եւ արարին արկէս, պաշարեցին զզօրսն Քորոսին յառաջոյ եւ զկնի, եւ քկըսան կոտորել, եւ զՔորոսն սպանին. եւ զերծեալքն ի նոցանէ միայն հազար շորս հարիւր այլ եկին ի Զափնդուր, եւ մնացեալքն ամենեքեան անկան անդ: Ահա զայսպիսի անօրէնութիւնս գործեաց Յոանկուլն, եւ ոչ այսչափ միայն, այլ եւ աս ի առաւել հաճոյանաւ սուլտանին եւ ցուցանել զիբիթէ ոչ է միտեալ զկնի Դաթի եւ գորականացն Ղափանացոց, ուրացաւ նաեւ զհաւատն:

Արդ՝ այս ամենայն իբրև այսպէս անցանէր, Փաթալի սուլտանն խորհուրդ ի մտի դնէր զայլ մտանել ի Զափնդուրն եւ կոտորել կորուսանել զքնակիչս նորա: Բայց նուպար սպարապետն, որ յաջորդեաց Քորոսի, իբրև պայն լսէր՝ վաղվազակի հրովարտակ առաքէր առ Պապ զորսպետն եւ ասէր. Դու ինքնին գիտես, զի ահա կորեան զորքն միւր, եւ արդ քորոցեալ զայ ի վերայ մեր Փաթալի սուլտանն. յոգնութիւն հասէք մեզ: Եւ նա վաղվազակի առարեաց ի Զափնդուրն երկու հազար զօրս ի օգնութիւն նուպարին. իսկ Փաթալի սուլտանն իբրև զիսաց թէ օգնութիւնս արարին ի Կենաուրդ նուպարին, զարձաւ ի տեղի իւր:

Եւ ի գորավարացն Պապայ՝ որք եկին ի Զափնդուր, երկու զօրավարք ապստամբեցան ի Պապայ՝ վասն խոտովութեան ինեղծելոյ ի մէջ նոցա. եւ եկեալ ի Լիջկին աւան՝ զօրովողով եղնն, եւ կամեցան ունել զՊապ, եւ նա փախեաւ ի նոցանէ, եւ ասեն՝ Մեր կառավարեսցուք զերկիրս: Եւ իբրև, զայլ լսէ Դաթիթ Պէկն, առաքէ առ նոսա զԿորկի զօրապետն՝ երկիրիւր արամբ. եւ նորա եկեալ հաշտեցուցանէ դնոսս, եւ հազանդ առնէ զնոսա Պապայ, եւ զվերոյ յիշեալ աւարն՝ զոր ասին ի Լեսազու՝ բռնանէ ի մէջն նոցա:

Յետ այսորիկ իբրև մի կամ երկու ամիս ի վերայ անցանէր, ի յնորդուարայ առ Պապ գովական հասանէր, թէ զօրովողով է Քուրքն առ ի զայ եւ ասերել զՂափան: Յայնժամ ի իսանքն Կենաուրդու ի միասին գային, խորհուրդ խորհէին՝ հրաման տալ, ժողովել զբոլոր մարդիկ զիւղորէիցն ի յերկուս գիւղս, ի Կէսն վանք կոչեցեալ շինէն մինչեւ ցԿալիւր, եւ ի

տեսնելով՝ անօրեն Յոանկուլը մարդիկ է ուղարկում սուլտանի ետևից և ասում, «Ի՞նչ էք անում, ինչու էք փախում, կ'ո գարձեք, չէ՞ որ ես ձեզ հետ եմ. դուք առաջից, ու ես ետևից՝ կ'սորտակենք սրանց»: Այդպես արեցին: Ասելից ու հետևից պաշարեցին Քորոսի գորքը, սկսեցին կոտորել և սպանեցին Քորոսին: Նրանցից փրկվածներին միայն հազար շորս հարիւր մարդ եկավ Զափնդուր, իսկ մնացած բոլորն ընկան այնտեղ: Ահա այսպիսի անօրինություններ գործեց Յոանկուլը: Բայց այսքանը թիչ էր, սուլտանին առավել հաճոյանաւ և ցոյց տալու համար, որ ինքը Դաթիթ և զափանցի զորականների համախոհը չէ, ուրացավ նաև հավատը:

Այս ամենը որ այսպես եղավ, Փաթալի սուլտանը մտազրբից պայ մտնել Զափնդուր, կոտորել ու կորստյան մտանել նրա բնակիչներին: Բայց նուպար սպարապետը հագորդեց Քորոսին և երբ լսեց այս բանը, շտապ սուրհանդակ հղեց Պապ զորապետին, ասելով. «Արդեն դու ինքդ գիտես, որ կործանվեց մեր զօրքը, և հիմա ելել մեզ վրա է գալիս Փաթալի սուլտանը, օգնության հասեք մեզ»: Եվ նա անմիջապէս Զափնդուր ուղարկեց երկու հազար զօրք՝ օգնելու նուպարին: Իսկ Փաթալի սուլտանը, տեղեկանալով, որ նուպարին օգնության են Լկել Կենաուրդից՝ դարձավ իր տեղը:

Պապի՝ Զափնդուր եկած զօրավարներէից երկուսը ապստամբեցին Պապից, իրենց միջև եղած ինչ-որ խոտովության պատճառով: Եվ գալով Լիջկին ավանը, զորածողով արեցին և ցանկացան բռնել Պապին, իսկ նա փախավ նրանցից: Ասացին՝ «Մենք կ'կառավարենք երկիրը»: Երբ Դաթիթ-Բեկը լսեց՝ Կորկի զօրապետին երկու հարյուր մարդկանցով ուղարկեց նրանց մոտ, որք և եկավ նրանց հաշտեցրեց ու հնազանդեցրեց Պապին և վերոհիշյալ ավարը, որ խելցին Լեսազից՝ բռնանեց նրանց միջև:

Սրանից մեկ կամ երկու ամիս անց Ուրդուարից գովական եկավ Պապին, թե Քուրքերը զօրք են հավաքում՝ գալու ավերելու Ղափանը: Այնժամ Կենաուրդի իշխանավորները միասին եկան, մտածեցին հրաման տալ, պնդեցին բոլոր մարդկանց հավաքել երկու գյուղում, կես վանք կոչվող շենից, մինչև Կալիւր և Կալիւրից մինչև Մանլե ու Ափքիս: Խորհուրդն այս

Կալերու մինչև ցՄանչի եւ մինչև ցԱփքիս, եւ հաստատեցաւ բանս այս ի խորհրդեան եւ արարին այնպէս:

Եւ յետ ոմանց՝ աւուրց՝ Սափի Ղուլին Ուրդուարեցին, որդին Ղազու, եւ որդին Շահիսլամին ութն հազարաւ գային անցանէին ի լևանկեղայ սարոյն ի Պուղաքարն: Եւ իբրև այնպէս զանցանէին նոցա լսէր Պապ, առնոյր ընդ իւր երկուս հազարս եւ ընդառաջ ելանէր, բայց իբրև զայն բազմութիւն թշնամեացն տեսանէր, կասէր, զանդիտէր, եւ ի նոցանէ թիկունս զարձուցանէր: Ապա այնուհետեւ զօրք թշնամեացն համարձակ յառաջ խաղային. գային հասանէին մինչև ցԴաշտան ասանն, եւ զրոյր գիւղորէսն քանդէին իսկ ժողովուրդն գիւղորէից, որք ժողովեալքն էին ի մի (որպէս ի վերոյ ասացաք), ամենեքեան անցին ի հաշպուլու սարոյն յերկիրն Զավնդուր: Զայս ամենայն իբրև լսէր Դաւիթ, ի սրտմութիւն բարկութեան բրդեր ի վերայ Պապայ, առնոյր վաղվաղակի ընդ իւր երկու հազար ութն հարիւր սպառազէն, խաղայր գայր ի Դաշտուն: Իսկ թուրքն իբրև զգալն Դաւիթի զգային, փախստեալ գնային ի յԱրդուար: Եւ եմուտ Դաւիթ ի Դաշտուն, եւ սկսաւ բարկանալ յոյժ ի վերայ Պապայ (մանաւանդ զի այլք եւ շարախօս լինէին զՊապայ), եւ ասէ. Միթէ չիցէ՞ բաւական զի փախեաւ ի պատերազմէ, եւ արդ ոչ եւզ կամի զուլ առ իս: Եւ ել գնաց անտի ի Կալեր, եւ կալեալ՝ անդ զՊապ՝ անէր ընդ ինքեան. եւ անցեալ ի հաշպուլու սարոյն, իբրև մտէին ի յԻշկետ, անդ փխատէր զՊապ եւ ուտար առնոյր գինը նորա: Ապա յետ երից աւուրց՝ շուեաց գնաց ի յԻշկետոյ ի դաշտավայրն Կեմանցու:

Արդ իբրև լուր եղև ի յԱրդուար՝ թէ Դաւիթ անցեալ է ի Զավնդուր, ելին կազմեցան սրտաբաստեցան Սափի Ղուլին, որդին Ղազու, եւ որդին Շահիսլամին, եւ առեալ ընդ իրեանս զօր բազում, իբր երկոտասան հազարաւ գային հասանէին ի կողմանս Կենաուղայ, եւ անցեալք ի լևանկեղայ սարոյն՝ զամենայն գիւղորէսն Կենաուղայ այրեցին: Ապա դուժկան հասանէր առ Դաւիթ վասն այսր ամենայնիլ. Եւ նա վաղվաղակի առեալ ընդ իւր արս իբրև շորս հաղարս՝ եկն եւ բանակեցաւ ի Կալեր, եւ ի յառաւօտուն պահու ծնաս ի վերայ հինիցն թուրքաց, եւ եփտ զնոսա բանակեալս ի Լիշկին՝ յայնկոյս Ղօզղօզ գետոյն: Իսկ նոքա անտի իբրև տեսին զգօրսն Դաւիթի, առ հասարակ հասին կալան զգետափն, եւ

բանք հաստատեց, եւ այդպէս արեցին:

Մի քանի օր անց Ուրդուարցի Ղազի որդի Սափի-ղուլին եւ Շահիսլամի որդին ութ հազարով եկան, անցան Ալանկեղի սարից դեպի Պուղաքար: Եվ երբ Պապ լսում է նրանց անցնելը, իր հետ վերցնում է երկու հազար հողի եւ ընդառաջ հլեում: Բայց թշնամիների բազմութունն այդ տեսնելով՝ ընկրկեց, վախեցավ և նրանցից թիկունք դարձրեց: Այնուհետև թշնամյաց զորքերը համարձակ առաջ շարժվեցին, եկան հասան Դաշտուն ավանը և բուլըր գյուղերը քանդեցին: Իսկ գյուղերի բնակիչները, որ ի մի էին հավաքված (ինպես վերևում ասացինք), բուլըրը հաշպուլի սարից անցան Զավնդուր: Այս ամենը լսելով, Դաւիթը գայրացավ Պապի գեմ և իր հետ վերցնելով երկու հազար ութ հարյուր սպառազէն մարդ, շտապ եկավ Դաշտուն: Թուրքերը լսելով Դաւիթի գալը՝ փախան Ուրդուար:

Եվ Դաւիթը մտավ Դաշտուն և խիստ զայրացավ Պապի վրա (մանավանդ որ սրիշները եւ շարախօսում էին նրանից) և ասում է. «Բաւական չէ, որ փախել է պատերազմից, այժմ եւ չի կամենում գալ ինձ մոտ»: Եվ ելավ այնտեղից գնաց Կալեր և այնտեղ բռնելով Պապին՝ տարավ իր հետ: Անցնելով հաշպուլի սարից, երբ մոտ էին Իշկետին, այնտեղ զխատեց Պապին և ավար տուավ նրա ունեցվածքը: Ապա երեք օր հետո՝ Իշկետից ելավ գնաց Կենանցի դաշտավայրը:

Երբ լուր հասավ Ուրդուար, թէ Դաւիթն անցել է Զավնդուր, ելան սրտաբաստվեցին Ղազի որդի Սափի-ղուլին ու Շահիսլամի որդին և բաւմաթիվ զորքով, մոտ տասներկու հազար, եկան հասան Կենավուղի կողմերը և Ալանկեղի սարն անցնելով Կենավուղի բուլըր գյուղերն այրեցին: Այս ամենի մասին գուցժը հասավ Դաւիթին: Նա անմիջապէս վերցնելով մոտ շորս հազար հողի, գալիս բանակում է Կալերում: Առավոտյան ավաղակ թուրքերի վրա է հարձակվում՝ և նրանց գտնում է բանակած Լիշկինում՝ Ղօզղօզ գետի մյուս ափին: Իսկ նրանք երբ այնտեղից տեսան Դաւիթի զորքերը, հասան

ու տալին թոյլ անցանել Դաւթի զգեստն. ապա սոքա աստի և նորա անտի մարտ եղեալ կռուէին յառաւօտէ մինչեւ ցերեկոյ. և իբրեւ Եհաս գիշերն, խոյս ևս Դաւիթ եւ շուեաց զնայ անտի ի Հալի ձոր:

Արդ՝ ի վաղիւ անդր դօրքն Թուրքաց իբրեւ զիտացին թէ Դաւիթ մեկնեցաւ զնաց ի նոցանէ, և ոչ ուստեք էր նոցա այնուհետեւ երկիւղ, անցին զնացին ի կողմանս Գուրհամայ եւ սկսան կոտորել և ասպատակ հարկանել զգիւղորէսն մինչեւ ի գալ նոցա եւ պաշարել զՄեղրի: Արդ՝ իբրեւ զայն լսէին որ շուրջ էին բնակիչքն Թուրքաց, գային ժողովէին և յաւելուեալին ի նոսա՝ ի կողմանցն Թալրիզու եւ Սեա լերինն, և լինէին ութուտասան հազար. ապա մատուցեալ պաշարէին զամուր աւանն Մեղրի:

Իսկ բնակիչքն Մեղրեայ ժողովեցան յերիս թաղս ամենայն արք պատերազմողք առ ի մարտնչիլ ընդ նոսա: Եւ յաւուրն հինգերորդի, յետ պաշարման նոցա, ամենայն բազմութիւն զօրացն այլազգեաց զրոճ տուեալ՝ մտին կալան զփոքրիկ թաղն: Եւ որք ի ներքս էին զօրականքն Հայոց՝ վաղվաղակի մատուցեալ ի բաց առին զկամուրճս գետոյն, և կալան զանցս նոցա զինու եւ թուփանկօք, զի մի՛ կարացնն նորս այլ յառուջ խաղալ, և մնացին զօրք թշնամեացն ի փոքրիկ թաղն: Եւ յայտ վայրի հրեշտակս արձակեցին Մեղրացիքն ի դաւան Գուրհամ ի Կալեր, և ասեն, Ահա՛ զորքն Թուրքաց հասին կալան զփոքրիկ թաղն մեր. և արդ՝ մեզ կթէ ոգնութիւն ոչ հասանիցիք մինչեւ ցաւուրս երկուս, բազմութեան նոցա մեք զգէմ ունիլ ոչ կարեմք: Եւ իբրեւ եհաս առ նոսա հրեշտակն, եւ վաղվաղակի գիշերայն Ստեփաննոս Վրթանեստն, որ ի տանին Շահումեան (որ և էր նա ինքն փոխանորդ եւ տեղակալ Պապայ զօրապետին) և զնաց ի Չափնդուր գաւառն՝ առ Պալինտուր սպարապետն, և ծանոյց նմա զամենայն անձկութիւնս Մեղրացոցն և զվիշտ վտանգի նոցա: Արդ՝ նա իբրեւ զայն լսէր, զարքս արձակէր ի Չափնդուր առ զօրականս՝ վաղվաղակի զալ ժողովիլ առ նա. և եկին հասին առ նա, և խմբեցան անդ երէտ հազար այր բաշ սպառազէն՝ ի Չափնդուր եւ ի Գուրհամայ. և ել նորք Պալինտուր զօրապետն և զնաց բանակեցաւ զայն գիշեր ի Մաղրան աւանն, և Ստեփանն ընդ նմա: Եւ մերձ յառաւօտուսն պահու ելին կազմեցան և անցին զնացին ի

բունեցին գետի ափը և թույլ չէին տալիս Դաւթին գետն անցնել: Ապա օրանք այստեղից և նրանք այնտեղից մարտի բնավելով, առավոտից մինչև երեկո կովեցին: Եվ երբ գիշերն իջավ, Դաւիթը խույս տալով, գնաց հասավ Հալիձոր:

Հաջորդ օրը, երբ թուրքական զորքերը տեղեկացան, որ Դաւիթը զնացել հեռացել է իրենցից, և այլևս իրենց վտանգ չի սպառնում ոչ մի կողմից, զնացին Գուրհամի կողմերը և ըսկընեցին կոտորել ու ասպատակել զյուղերը, մինչև եկան ու պաշարեցին Մեղրին: Այդ լսելով, շրջակա թուրք բնակիչները եկան հավաքվեցին և միացան նրանց՝ Թալրիզի ու Սեյնոան կողմերից, դարձան տասնութ հազար սպառազէն, մտտենալով պաշարեցին Մեղրի ամուր ավանը:

Իսկ Մեղրիի բնակիչները, պատերազմող բոլոր տղամարդիկ, համախմբվեցին երեք թաղերում՝ նրանց զնմ մարտունելու համար: Եվ պաշարման հինգերորդ օրը այլազգիների ամբողջ բազմությունը գրոհով զավթեց Փոքրիկ թաղը: Եվ հայոց զորականները, որ ներսում էին, շատ սպառանք, բռնեցին գետի կամուրջներն ու անցքերը՝ զենքով և հրացանով, որպեսզի թշնամիները չկարողանան ավելի առաջ շարժվել, և թշնամու զորքերը մնացին Փոքրիկ թաղում: Այդ ժամանակ մեղրեցիները սուրհանդակ ուղարկեցին Գուրհամի զաւառը՝ Կալեր, ասելով. «Ահա թուրքի զորքերը հասան, գրավեցին մեր Փոքրիկ թաղը: Եվ եթե հիմա մեզ օգնություն չհասնենք երկու օրում, մենք նրանց բազմությանը պիտանջել չենք կուրդա: Եվ երբ սուրհանդակը հասավ նրանց, անմիջապես գիշերով ելավ Ստեփաննոս Վրթանեստանը, որ Շահումեան անից է, և որ փոխանորդն է ու տեղակալը Պապ զօրապետի, զնաց Չափնդուր զավառը՝ Պալինտուր սպարապետի մոտ, նրան տեղեկացրեց մեղրեցիների նեղ վիճակը, նրանց ծանր տաղանդները: Այդ լսելով՝ նա մարտիկ ուստիկեց Չափնդուր՝ զօրականների մոտ, որպեսզի արագ հավաքվեն իր մոտ: Եվ եկան այնտեղ համախմբվեցին երկու հազար քաջ սպառազէն այրեր Չափնդուրից, Գուրհամից, և Պալինտուր զօրապետը նրանց հետ ելավ զնույն այն գիշեր բանակեց Մաղրան ավանում, և Ստեփաննոսը՝ նրա հետ: Լուսաղետին պատրաստ-

կողմանցն Ափկու եւ եկին ժտին ի Մեղրի: Իսկ զօրքն Քուր-
բաց ի բանակէ տնտի իբրեւ զբազմութիւն զօրացն Հայոց
տեսանէին, ոչ հաւատալին թէ յօգնութիւն իցեն նոցա հա-
սեալք յայլ ուստեքէ: Այլ ասէին՝ թէ Մեղրեցիքն կանանց
խրեանց զգեցուցեալք են զգգեստ առնացի եւ զգարդ պատե-
րազմի, եւ տուեալ զբազում սուտ զրօշակս ի ձեռս նոցա
առ ի երկեցուցանել զմեզ:

Այլ սորա մինչչեւ էին հասեալք ի Մեղրի, քաջ եւ արի զօ-
րն Մեղրացոց զործ քաջութեան ի նմին զիշերի գործեցին,
զի անցեալք յանկոյս դեառոյն՝ չեղակարծումն ժամու ի մէջ
բանակի թշնամեացն յարձակէին, եւ զբազումս ի նոցանէ ի
սուր սուտերի սատակէին, մինչեւ եւ որդին Շահխալամին երկու
հազարաւ ի յնորդավար քաղաք ի փախուստ արկանէին: Այլ
զի սակաւք էին, ոչ կարացին ի սպաս շնչել եւ անհետս ա-
նել զնոսա անտի. զարձան անզրէն ի Մեղրի: Իսկ օգնականք
Հայոց իբրեւ գային եւ ի Մեծ թաղն Մեղրեայ հասանէին:
Մեղրացիքն վաղվաղակի նոցա զկերակուր պատրաստէին:
Յայնժամ Պայինտուրն որ էր իշխան եւ զօրապետս ամենախ-
զօրուն եկելոյ ընդ նմա, արգելու զնոսա եւ ասէ. Քա՛ւ լիցի
մեզ ուտել ինչ՝ մինչչեւ իցեմք ողորմութեամբն Աստուծոյ
վանեալք զթշնամիսն մեր: Զի խորհուրդ եւ ջան էր նորա՝
զզործ պատերազմին փութով վճարել, վասն զի աւուրք միոյ
յառաջ քան գայն՝ այլագոգիքն զրեալք էին յայնկոյս Երարի
գետոյն զօրականացն Քուրբաց, զալ յօգնութիւն հասանի նո-
ցա. եւ նոքա ի պատրաստի էին բազում զնոգա: Գալ ի թիկոնս
հասանել նոցա: Ուստի վաղվաղակի Պայինտուրն հանդէս առ-
նէր ամենայն ՝ զօրուն եկելոյ ընդ նմա, եւ որք ի յամբի ան-
էին, եւ կարգէր կազմէր, եւ զնոսա երիս գունդս բաժանել
առ իւրաքանչիւր գունդ՝ ութն հարիւր վաթսուն սպասազն
վառեալս: Ապա զմի գունդն ընդ առաջ հանէր ճակատու թը-
նամեացն, եւ այլ երկու գունդքն ձայն տուեալ խրախոյս բար-
ձին, ի վերայ յարձակեցան՝ յաջմէ եւ յահեկէ զօրացն Քուր-
բաց, եւ ի վերջապաներորդ ժամէ աւուրն մինչեւ քսան եւ
երեք ժամն՝ ի մէջ առեալ զբազմութիւն զօրացն անօրինացն
հարին կոտորեցին ի նոցանէ աւել քան զմետասան հազար
այլ, եւ զայլսն ի փախուստ արկին ի յնորդուար, եւ ձերա-
կալ արարին զգլխաւոր նոցա՝ զՀանի Շափին: Եւ առին ի նո-
ցանէ զամենայն զկահ եւ զկարասի, զզէն, զսուր եւ զամե-

վեցին, Ափքիսի կողմերից անցնելով, եկան մտան Մեղրի:
Իսկ Քուրբերի զորքերը, երբ իրենց բանակատեղից տեսան
հայոց զորքերի բազմությունը, չէին հավատում, թե ուրիշ
տեղից օգնություն է հասել, այլ ասում էին՝ «Մեղրեցիները
իրենց կանանց տղամարդու շոր և պատերազմի գարդ են
հազարի ու նրանց ձեռքը տվել բազում սուտ զրոշակներ՝
մեզ վախեցնելու համար»:

Սրանք դեռևս Մեղրի չէին հասել, քաջ ու արի մեղրեցի-
ների զորքերը այն գիշեր սխրանքներ գործեցին: Անցնելով
գետի մյուս ափը, անսպասելի ժամի թշնամու բանակի մեջ
մտան և նրանցից շատերին սուր-սուտերով խորտակեցին,
իսկ Շահխալամի խորուն երկու հազարով Ուրդուար քաղաքը
հալածեցին: Եվ որովհետև [իրենք] թիշ էին, չկարողացան
խապառ շնչել և վերացնել նրանց այնտեղից, վերստին դար-
ձան Մեղրի:

Իսկ երբ հայոց օգնականները եկան և Մեղրիի Մեծ թաղը
հասան, մեղրեցիները շտապ նրանց համար կերակուր պատ-
րաստեցին: Այնժամ Պայինտուրը, որ իշխան էր և իր հետ
եկած ամբողջ զորքի հրամանատարը, արգելեց նրանց, ասե-
լով. «Մենք ոչինչ չենք ուտի, մինչև Աստուծո ողորմածությամբ
մեր թշնամիներին չվանդենք»: Որովհետև նրա մտածմունքն
ու ձգտումը պատերազմի գործն արագ վերջացնեին էր, քանի
որ զրանից մեկ օր առաջ այլագոգիները գրեյ էին թուրք դո-
րականներին, որոնք Երասխ գետի մյուս կողմում էին, որ
գան հասնեն իրենց օգնության, և նրանք պատրաստ էին բա-
զում զնդերով գալու սրանց օգնության: Ուստի Պայինտուրը
շտապ զորահանդես արեց իր հետ եկած և ամբողջում եղած
բոլոր զորքերի, գասպսեց և նրանց երեք գնդի բաժանեց,
յուրաքանչյուրը՝ ութ հարյուր վաթսուն սպասազն մարդով:

Ապա մի գունդն ընդառաջ ուղարկելու թշնամիների դեմ
ճակատելու, ի մեջում էլ մեկ զնոցա ձայն տուով խրախոյս
կարգացին և վառ մտան Քուրբանյան գետեկին աջից ու ձա-
խից և օրվա սուտ վախճարը մտնելով մեջի տանեցին: Երբ
ժամը իրենց մեջ տանն անօրինների գործերի բազմությունը
և նրանցից կոտորվելն ավելի քան առանձնեկ հազար մարդ
ու մյուսներին ճաղածեցին Ուրդուար, իսկ հանի-Շափին՝
նրանց զխալովին, ձերբակալեցին: Նրանցից խցեցին ամբողջ
գուլքը, զենքը, սրերն ու պատերազմական մյուս գործիքնե-

նայն գործիս պատերազմին, եւ զամենայն զառ եւ զաւար
նոցա. եւ եղև ուրախութիւն մեծ ամենայն բնակչացն Ղափա
նու: Եւ ի նմին պատերազմի անկան ի սոցանէ Մուրում եւս.
լանթարն Լեվագեցի, եւ որդի հօրեղբոր նորին եւ այլ բա
զումք: Իսկ զՀաճի Շափին՝ զոր ըմբռնեցին, Պաշինտուր բո
րապետն կամեցաւ տանել զնա առ Գաւթի Պէկն, բայց ի
խանքն Մեղրեայ աղաչեցին զնա՝ թողուլ զՀաճին անդ առ
նոսա. եւ նա շնորհեաց նոցա: Եւ եղին զնա ի կալանս ի տան
տեառն Ներսէսի, եւ գորականքն ամենեքեան զնային իրա
քանչիւրն ի տունս իւրեանց: Այլ եւ գիւղականքն Գուրա
մայ, որք վասն ահի հինիցն անցեալք էին յերկիրն Չափնուր,
որպէս ի վեր ստացաք, դարձան գնացին եւ բնակեցան իրա
քանչիւրն ի տեղիս իւրեանց:

Յետ այսորիկ իբրև մի ամ ի վերայ անցանէր, եղբայրն
խանին Երևանայ զբազում զօրս կուտէր, եւ երթալը յօգնու
թիւն եզբօրն իւրոյ, զի էր պաշարեցեալ նա ի յամուրն Երե
ւան քաղաքի, ի զօրացն Օսմանցոց: Արդ՝ սա իբրև բազում
զօրօր գայր, ի յմարդվար քաղաք հասանէր, ամենայն մա
մետականք քաղաքին ընդ առաջ լինէին նմա, եւ բողոք բա
նային զՀայոցն Մեղրեայ, եւ ասէին, Գատ արա ընդ Մեղրա
ցիան, զի նորա կոտորեցին կորուսին զամենայն արս քաղա
քիս: Եւ նա ստարեաց զոմանս ի ծառայիցն ի Մեղրի, երթալ
կոչել առ ինքն զոմանս գլխաւոր իշխանացն՝ առ ի գիտել
զպատճառ այնպիսոյ աղմկին:

Իսկ իշխանքն Մեղրեայ իբրև զայն լսէին, տազեապէն
վարանէին ի միսս իւրեանց, ի միասին ժողովէին, խորհուրդ
խորհէին, եւ ասէին. Զի՞նչ արասցուր, զի եթէ, երթամք առ
նա՝ վիշտ վտանգի է մեզ, եւ եթէ ոչ էլցուր՝ մեծ վտանգ է
մեզ եւ ժողովրդեանս: Վերջապէս հաւանեցան ոմանք ի կո
ցանէ՝ վասն օգտի հասարակութեան՝ զվտանգ մահուն յանձն
առնուլ, երթալ ընդ սպասաւորսն իսանին: Եւ իբրև ելին զնա
ցին ընդ նոսա, եւ հասին ի յմարդվար քաղաք, քաղաքացիքն
առհասարակ դիմեցին ի վերայ նոցա՝ սպանանել զնոսա
բայց ծառայք իսանին ոչ ետուն նոցա թոյլ, մինչև ամին կա
ցուցին զնոսա առաջի իսանին, եւ քաղաքացիքն զհետ երթա
լին նոցա. եւ իբրև յանդիման եղեն իսանին, սկստն վերստին
քաղաքացիքն զաղաղակ բառնալ եւ ասել. Գատ արա ընդ մեզ
եւ ընդ Մեղրացիսդ, զի կորուսին սպանեցին զմեզ: Եւ ի հար

քը, նրանց ամբողջ ավարն ու կողոպուտը, և մեծ ուրախու
թիւն եղավ Ղափանի բոլոր բնակիչներին: Այդ պատերազ
մում սրանցից ընկան լեազցի Մուրում եւսլանթարը, նրա
հորեղբոր որդին և շատ ուրիշներ: Իսկ հաճի-Շափին, որ
բռնեցին, Պաշինտուր զորապետն ուրից տանել Գաւթի-Քեկի
մոտ, բայց Մեղրիի իշխաններն աղաչեցին նրան, որ չտանին
իսլանի սլանեղ՝ իրենց մոտ, և նա գիշաց նրանց: Նրան կա
լանավորեցին տեր Երեսեաի տանը, իսկ զորականները գնա
ցին իրենց տները: Իսկ Գուրամի գլուղացիները, որ ավա
ղակների ահից անցել էին Չափնուրի երկիրը, ինչպես վե
րևում ասացինք, դարձան զնային ու բնակվեցին յուրաքան
չուրն իր տեղում:

Մոտ մեկ տարի անց Երևանի խանի եղբայրը բազում
զօրք հավաքելով զնայց իր եղբորն օգնութեան, սրովհետև նա
պաշարված էր օսմանցիների զորքերի կողմից՝ Երևան քա
ղաքի ամբոցում: Եվ երբ սա մեծաթիվ զորքով եկավ հասավ
Ուրդուար քաղաքը, տեղի բոլոր մահմեդականները նրան ընդ
առաջ ելան և բողոքելով Մեղրիի հայերից, ասացին. «Գա
տա՞նք մեծ մեղրեցիներին, որովհետև նրանք կոտորեցին,
ոչնչացրին քաղաքիս բոլոր տղամարդկանց»: Եվ նա ծառա
ներից մի քանիսին սպարկեց Մեղրի, իր մոտ կանչելու զր
խավոր իշխաններից ոմանց, իմանալու համար այգայիսի աղ
մուկի պատճառը:

Իսկ Մեղրիի իշխանները յսիրով այդ՝ անհանդուստցան,
երկմտեցին, հավաքվեցին միատեղ, իւրհարակրեցին և ա
սում էին. «Ի՞նչ անենք, քանի որ եթէ զնանք նրա մոտ՝ մեծ
վտանգ է մեզ, չգնանք՝ նույնպես մեծ սքրախառնություն է մեզ
և ամբողջ ժողովրդին»: Վերջապէս, նրանեւց ոմանք ստորե
ցին հասարակութեան շահի համար մահվան վտանգը հանձն
առնել ու զնալ խանի սպասավորների հետ: Եվ երբ ելան
զնային նրանց հետ և հասան Ուրդուար քաղաքը, բոլոր բա
ղաքացիները հարձակվեցին, որ սպանեն նրանց: Բայց խա
նի ծառաները նրանց թույլ չափին, մինչև ստարան հասցրին
իրենց խանի մոտ, և քաղաքացիները զնային նրանց հետ
ծրք խանին ներկայացան, քաղաքացիները նորից սկսեցին
աղաղակել և ասել. «Գա՛տ արա մեր և այդ մեղրեցիների մի
ջև, որովհետև կործանեցին, սպանեցին մեզ»: Եվ խանի հար

աղաղակեաց եւ ասէ. Հասիբ ինձ, զի մատնեցալ ի ձեռք թուրքաց, եւ առժամայն աճապարեալ տէր Աւետիսն՝ թափեաց զնա ի ձեռաց նոցա: Եւ առեալ զամենայն զառ եւ դաւարն՝ զարձան Հալի ձոր առ Դաւիթ. որոյ տեսեալ զայն ամենայն՝ ուրախ լինէր: Եւ յետ տասն ատուր զարձեալ առաքէր զնոսա ի լեռոն Կասպելու՝ ի վերայ թուրքմանաց, եւ զընացին հասին անդ, եւ հարին զնոսա, եւ առին զինչս՝ նոցա, եւ զանասունս ինն հարիւր, եւ զարձան:

Գարձեայ ընդ ատուրսն ընդ այնոսիկ՝ ցեղ ինչ թուրքացի Պարկուշատայ գային ի լեռնակողմանս Ղափանու վրանօր բնակէին վասն խստութեան տօթոյ երկրի իրեանց, որպէս եւ յայ ամենայն ժամանակս ամարայնոյ առնէին: Արդ՝ իբրեւ ասն լսէր Գալթ Պէլն, վազմադակի զՄխիթար սպարապետն իւր հազար ութ հարիւր վառելով՝ ի վերայ նոցա առաքէր, եւ նա երթայր յուղէր եւ հետամուտ լեալ գտանէր զընօրս ի վերին կողմանս Կարմիր Վանք կոչեցեալ առանին, եւ ե վերայ հասանէր նորա յոտաւորու պահուն, հարկանէր եւ առեալ զամենայն ինչս նոցա եւ զանասուն՝ գործաւ: Բայց նանն Պարկուշատայ բազում զօրօր աճապարէր ընդ առաջ ելանել ի կողմանս ետտանանու. իբրեւ գայն տեսին զօրականքն Հայոց, սաստկացուցին ի վերայ նոցա պատերազմն՝ մինչեւ յետս նահանջեցին զնոսա անտի, եւ սկսան հարկանել զվիրաւորս ի նոցանէ: Այլ Մխիթար սպարապետն, վասն զի էր խոտովեալ ընդ տեառն իւրոյ Գալթի, ու առ իբրեւ սկսան սոքա հարկանել զթշնամիսն եւ վանել, հրամայեալ Մխիթարն զօրաւորացն յետս կալ ի պատերազմէն, եւ արարին այնպէս. բայց որք յառաջագոյն զօրքն էին, իբրեւ տեսն թէ երեւելոն զօրքան յետս, համարեցան թէ ի փախուստ զարձան ի պատերազմէն, եւ սկսան իւրաքանչիւրքն խոյս տալ կլանել ի պատերազմէ: Իսկ զօրք թշնամեալն երբեւ զայն շփոթ տեսանէին, ընդդէմ զառնային սոցա, ի վերայ յարձակէին, հասանէին հարկանէին ի սոցանէ երեք կամ չորսօտուրիւր այր, եւ զոմանս ի նոցանէ կենդանի կալեալ մեծաւ տանջանօք ի Պարկուշատ անէին. ընդ որս էր եւ Ատեփանոս Շահամանեան (sic): Եւ իբրեւ զայն լսեր Գալթ, ի սրտամտութիւն բարկութեան բողէր ի վերայ Մխիթարայ, եւ հրաման տայր զկատափն հարկանելոյ. բայց միջնորդ լեալ մեծամեծացն հազիւ զարձուցին զվճիռ մահու նորա, եւ սուր

ինձ, որովհետեւ մատնվել եմ թուրքերի ձեռքը»: Եվ փութալով, տեր Ավետիսն անմիջապես աղաւտեց նրան թշնամիների ձեռքից և վերցնելով ամբողջ առն ու ավարը, զարձան Հալիձոր, Գալթի մոտ, որը տեսնելով այդ ամենը, ուրախացավ: Եվ տասն օր անց նրանց նորից ուղարկեց Կասպել սարը՝ թուրքմանների վրա: Եվ զնացին հասան այնտեղ և խփեցին նրանց, առան նրանց զույլքը և ինն հարյուր անասուն ու վերադարձան:

Գարձեայ այդ օրերին Պարկուշատի թուրքերի մի ցեղ գայիս, վրաններով բնակվում է Ղափանի լեռնակողմերում, ինչպես ասում էին միշտ ուրիշ ժամանակներ՝ ամռանը, իրենց բնակավայրի տօթի խստութեան պատճառով: Երբ Գալթ-Քեկն այդ լսեց, անմիջապես իր սպարապետ Մխիթարին հազար ութ հարյուր զինյալներով նրանց վրա ուղարկեց, և նա զնալով փնտրեց ու գտավ նրանց Կարմիր վանք կոչված ավանի վերին կողմերում և հարձակվեց նրանց վրա առավոտյան, խփեց և առնելով նրանց ամբողջ ինչքը և անասուներ՝ վերադարձավ: Բայց Պարկուշատի խանը բազում զօրքով շատալ ընդատաչ է զայիս նոտանանի կողմերում: Հայոց զորականները, երբ այդ տեսան, սաստկացրին նրանց զեմ կռիվը, մինչև ստիպեցին նրանց նահանջել, և սկսեցին նրանց վիրավորներին խփել:

Բայց բանի որ Մխիթար սպարապետը նեղացած էր իր տեր Գալթից, ուստի, երբ սրանք սկսեցին կտտուել թշնամիներին և վտարել, Մխիթարը հրամայեց զօրավարներին հեռու դալ պատերազմից, և տղպես արևցին: Սակայն աստույամարտիկները, տեսնելով, որ ետևում եղած զօրքը հեռու դարձավ, մտածեցին, թե նրանք փախչում են պատերազմից, և սկսեցին բոլորը խոյս տալ մարտից: Այդ իրտանցումը տեսնելով թշնամիների զօրքը զարձավ սրանց զեմ. հարձակվեցին, հասան սպանեցին սրանցից երեք կամ չորս հարյուր մարդ, իսկ նրանցից ոմանց կենդանի բռնելով՝ մեծ տանջանք [լուսամատելով] Պարկուշատ հասցրին, որոնց մեկ էր և Ատեփանոս Շահամանյան: Երբ Գալթն այս լսեց, սաստկացավ Մխիթարի վրա և հրամայեց գլուխը կտրել: Բայց մեծամեծները միջնորդեցին և զօգտութեամբ փոխեցին մահ-

էառ Դաւիթ ի վերայ քաշին Ստեփաննոսի, եւ այնքան զօրացրն ի զուր տարապարտուց կորուսելոյ:

Իսկ Ստեփաննոս իբրեւ ածեալ եղեւ ի Պարկուշատ, գտաւ անդ ի տան հանին բարեւէր ոմն Թուրք, որ գթացեալ ի նա՝ փախոյց. եւ իբրեւ ազդ եղեւ Դաւթի զերծումն նորա՝ մխիթարեցաւ ի սգոյն:

Ըր ընդ կոտորեալան նաեւ Պալի զօրավարն՝ որգին մելիք Փարսադանի, որոյ զզուխն հատեալ, լնկեցեալ էին ի բացի զնա մերձ ի նոտանան, բայց ոչ գրուոր պարանոցն, այլ մինչեւ ցկէս ուլանն, ուտի յետ սակաւուց, իբրեւ ուշն ի վերայ զայր՝ կալեալ զզուխն ի վերայ իւր, երթայր մտանէր ի մացառս վայրեացն մինչ ցմութ զիշերոյն, եւ ի զիշերի յուղի անկեալ գայր, եւ յետ երից աուրց ի Հալի ձոր հասանէր: Եւ եղեւ սքանչացումն յոյժ ամենայն տեսողաց՝ զի ոչ մեռաւ, այլ կենդանի է մինչև յալսօր, եւ է մելիք ի Հալի ձոր:

վան վճիռը: Եվ սուգ արեց Դավիթը քաշ Ստեփանոսի և իզուր կորսված այնքան զորքի համար:

Իսկ Ստեփանոսը, երբ տարվեց Պարկուշատ, այնտեղ խանի տանը հանդիպեց մի քարհետր թուրքի, որ գթալով նրան՝ փախցրեց: Եվ երբ Դավիթը տեղեկացավ նրա ազատվելու մասին, մխիթարվեց սգից:

Սպանվածների մեջ էր նաև Պալի զօրավարը՝ մելիք Փարսադանի որդին, որի պարանոցը կիսով չափ կտրել, [իբեն] զցել էին մի բաց տեղ, հոտանանի մոտ: Բայց [կտրել էին] ոչ թի ամբողջ պարանոցը, այլ ողի կեսը միայն: Ուտի քիչ անց ուշքի գալով, ձեռքով զուխն իր վրա բռնած՝ գնաց մրտավ վայրի մացառների մեջ, մինչև օրվա մթնելը և զիշերը ճանապարհ քնկնելով եկավ ու երեք օր հետո հասավ Հալի-ձոր: Եվ բուր տեսողները շատ զարմացան, որ չէր մահացել, և կենդանի է մինչև օրս և մելիք է Հալի-ձորում:

Քէ ԶԻՒՐԳ ՕՍՄԱՆՑԻՆ ԵԿԱՆ ԵՒ ԵՄՈՒՏ Ի ՂԱՓԱՆ, ԵՒ Քէ
ԶՈՐՔԱՆ ՄԱՐՍՍ ՊԱՏԵՐԱԶՄԱՅ ԵՏՈՒՆ ԸՆԴ ՆՈՍԱ
ԴԱՒԻԹ ԵՒ ՔԱՋ ԶՈՐԱԿԱՆՔ ՆՈՐԱ. ԵՒ Քէ ԶՈՐՔԱՆ
ՄԵՍԱՄԵՍ ԶԱՂԹՈՒԹԻՒՆ ԱՐԱՐԻՆ Ի ՆՈՍԱ.

Յամի Տեառն 1724ին, և ի թուին՝ Հայոց ԻճՁԳին, Սուլ-
տան Ահմէտն Օսմանցոց, որ բռնակալեալ ունէր ի պարսկա-
կան ծոցոյն ովկիանու մինչև ցեղիպոսս և ցլիբիայ, և ան-
տի մինչև ցլիբիկէ, և մինչև ցրոյր ծովն Պոնտոսի, և
զմեծ մասն Հայոց, և զայլ բազում ազգս ի ղիպոսարու-
թիւնս և զիշխանութիւնս և զաշխարհս նոցա, իբրև լսէր
զվտարումն Պարսից արքային ի հայրենի աթոռոյն, խորհն-
ցա զիարդ և իղէ պատնառանօք շինքն զբաւել զտէրութիւնն
զայն Ուստի հրաման տայր իշխանի զօրոսն Էլանել, զօրա-
ժողով լինիլ յամենայն աշխարհաց, և երթայ հասանիլ ի վե-
րայ Պարսից, և ունիլ զբազարս նոցա. և էլ նա ըստ հրա-
մանի արքային՝ անթիւ անհամար զօրօք ի կողմանս մեծին
Հայոց, որ ի վիճակին Պարսից, և ուր ուրևր հասանէին՝ ի
սուր սուսերի սատակելին զամենայն դիմակացս իւրեանց, և
զօրքն ամենայն դառնալին բազում՝ աւարտ ամ յամէ, մինչ
չլիպացան փարթամացան և լցին զամենայն բաղարս և
զզիւզս իւրեանց ի բազմութենէ աւարաց և զերևաց՝ ի Հայոց
՝ և ի Պարսից. բայց ո՞վ կարէ պատմել զազկտս մարդ և տղա-
յոց ի ձեռաց անօրէն զերայցն, և զնոցին հարդ և եզրաց
անողորմ կոտորած:

Արդ՝ սորա իբրև այսպէս զօրացան ի կողմանս յայնասին,
և զմայրաբաղաքն Երեւանու յետ բազում ժամանակաց Ես-
շարմանն առին, և զամենայն բնակիչս ի սուր սուսերի մա-
շեցին: Ապա յամի Տեառն 1726ին, և ի թուին Հայոց հողար
հարի: Եօթանասուն և շինգերորդին, անթիւ անհամար զօ-

ՔԵ ԻՆԶՊԵՍ ՕՍՄԱՆՑԻՔ ԵԿԱՆ ԵՎ ՄՏԱՆ ՂԱՓԱՆ, ԻՆԶՔԱՆ
ՄԱՐՏԵՐ ՄՂԵՑԻՆ ՆՐԱՆՑ ԴԵՄ ԴԱՎԻԹՆ ՈՒ ԻՐ ՔԱՋ
ԶՈՐԱԿԱՆՆԵՐԷ, ԵՎ ՔԵ ՈՐՔԱՆ ՄԵՍԱՄԵՍ
ՀԱՂԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՏԱՐԱՆ ՆՐԱՆՑ ԴԵՄ

Տիրոջ 1724 և հայոց 1173 թվականին օսմանցիների սուլ-
տան Ահմետը, որ բռնաթյամբ տիրում էր Պարսից ծոցից
մինչև Եգիպտոս և Լիբիա, և այնտեղից մինչև Լյուբիկե ու
մինչև Պոնտոսի ամբողջ ծովը և Հայաստանի մեծ մասը և
այլ բազում ազգերի, թագավորություններ և իշխանություն-
ներ ու նրանց երկրները, երբ լսեց պարսից արքայի վտարվե-
լը հայրենի գահից, մտածեց ինչ հնարով լինի յուրացնել այդ
տերությունը: Ուստի հրամայեց զօրապետին ելնել, զօրա-
ժողով անել բոլոր աշխարհներից և գնալ հարձակվել Պարս-
կաստանի վրա, զավթել նրանց բազաքները: Արքայի հրա-
մանով նա անթիվ ու անհամար զորքով հասավ Մեծ Հայաս-
տանի [այն] կողմերը, որ Պարսկաստանի ձեռքին էր: Եվ
որտեղ պատահեին՝ սրով ու սուսերով կոտորում էին իրենց
դիմադրողներին, և բոլոր զորքերը վերադառնում էին հա-
բուստ ավարով՝ տարեցատարի: Մինչև Եգիպտոս, հարստա-
ցան և իրենց ամբողջ բազաքներն ու գյուղերը լցրին ավար-
ներով ու բազմաթիվ զերիներով հայերից ու պարսիկնե-
րից: Բայց ո՞վ կարող է պատմել մայրերի ու զավակների՝
անօրեն զավթիչներից կրած աղետները և նրանց հայրերի ու
եղբայրների անողորմ կոտորածը:

Սրանք որ այսպես զօրացան այն կողմերում և Երեւան
մայրաքաղաքը երկարատև պաշարումից ձեռս գրավեցին,
ամբողջ բնակչությունը որի մատնեցին: Ապա Տիրոջ 1726 և
հայոց 1175 թվականին անթիվ-անհամար զորքով Մյունխաց

բօք միեցան յաշխարհն Միւնեաց, եւ հասին պատեցին ի շարից կողմանց զերկիրն Դաւթի, զեօթնաբերդ գաւառն Ղափա-նու: Յայնժամ ամենայն բնակիչք գաւառին սուհասարակ խո-վեցան սասանեցան, թողին լեին զԴաւթ, եւ գնացին մտին ընդ լծովն Օսմանցոց: Եւ մնաց Դաւիթ միայն եօթննետասն սպառազէն արամբ ի յանապատն Հալի ձորոյ, ուր կանգ-նեալ էր զանառիկ բերդն. ընդ նմա էին նաեւ երեք կպի-տուպտունք եւ երկքտասուն քահանայք, զհետ գնացին նաեւ Տէր Աւետիսն եւ Մելիք Փարսադան՝ սակաւ ոմամբ, զի զօր-քնն ամենեքեան թօթափեցան ի նոցանէ: Բայց Դաւիթ յայսմ ամենայնի ոչ լքաւ, ոչ կասեցաւ ի խորհրդոցն, ոչ գանգիտեաց ի բազմութենէ բարբարոսացն, ոչ դապարեցաւ ի բաշագոր-ծութեանցն եւ ոչ յուսահատեցաւ յողորմութենէ Աստուծոյ: Այլ արիարար գրեորդն ամբացուցանէր, զհամբարս բերդին առ-նէր, զզօրականս առ ինքն ժողովէր եւ բազմացուցանէր, եւ զամենակարն զԱստուած յօգնութիւն ինքեան կոչէր:

Արդ՝ յամսեանն իննեքորդի յետ գալստեան Օսմանցոց ի Ղափան, որ այն հինգերորդ ամ էր գալստեանն Դաւթի, ե-կին հասին ի Ղափան ի Սուլտան Ահմէտէն՝ Պէքիր փաշայն, եւ Արապ Ալի փաշայն՝ բազում զօրօք, ընդ ինքեանս ստեայք նաեւ զՓաթալի նանն Պարկուշատու: յետ այսորիկ հրաման տային ի տեղեաց տեղեաց աշխարհին ամենայն զօրաօրաց Հայոց եւ թուրքաց գալ ժողովիլ անդր. եւ եկին հասին առ նոսա յամենայն կողմանց զօրքն թուրքաց՝ ընդ ինքեանս առեայք նաեւ զզօրքն Հայոց ի Գողթան գաւառն, ի յԱղուլիս-բազարն, ի յՈւսուարայ, ի Փոսիանայ, ի Պարկուշատայ, ի Ղափանու, ի Մելքեայ, ի Զանդու, նաեւ զԹուրքոն Ղարա-չուլու, եւ գնաստ որք բնակեայք էին ի Անաւ լեռինս: Եւ զի մի՛ սպասուի լինուի սոնս այս, զստիտա ի բազմաց ստա-ցուք,՝ եղևն իրրու վաթսան կամ եօթննասուն հազար, եւ առանկ հս բազում յոյժ, միկնի լուր բազմութիւն ճեծելոց եւ ճեռեակեաց նոցա զգալաս եւ զեղիմս: Եւ հանդիս արա-բեայ ամենայն զօրացն, կարդեցան սրատրատեցան զիմե-ցին գալ ի վերայ Դաւիթ Պէկեան, եւ եկին բանակեցան յայն-կուս զհետցն Հալի ձորոյ, ի լեռեցտա՝ ներքոյսմ աւուր բա-ռասնորդաց պահօցն: Իսկ որք ընդ Դաւթի էին զօրք, գայն ա-հազին բազմով իմն յորժամ սեռեմ լինուի զօրքս, եւ բա-զումք ի նոցանէ կրթային առ փաշայն եւ անձնատուր լին-

աշխարհը մտան և հասան, բոլոր կողմերից շրջապատեցին Դաւթի երկիրը՝ Ղափանի յոթնաբերդ գաւառը: Այնժամ գա-վառի բոլոր բնակիչները խառնվեցին, խուճապի մատնվեցին, լեցին Դաւթին և գնացին օսմանցիների լծի տակ մտան, Եվ Դաւթիքը մնաց միայն տասնյոթ սպառազեն այրերով Հա-լիձորի մենաստանում, ուր կառուցել էր անառիկ ամբոցը: Նրա հետ էին նաև երեք կպիսկույոս, տասներեք քահանա, ինչպեսև տեր Ավետիսն ու մելիք Փարսադանը՝ սակավա-թիվ մարդկանցով, որովհետև ամբողջ զօրքը հեռացավ նրան-ցից: Սակայն Դաւթին այս պայմաններում շնուսալքվեց, լը-հրամարվեց իր ծրագրերից, չվախեցավ բարբարոսների բազ-մությունից, լքողարեց սխրանքներ գործելուց և Աստու ո-ղորմածության հույսը չկտրեց, այլ արիաբար շարունակեց ամբացնել բերդը, պատրաստել պահեստները, զորականե-րին հավաքել շուրջը, սովարացնել [բանակը] և ամենակալ Աստուծու իրեն օգնության կանչել:

Օսմանցիների Ղափան գալու իննեքորդ ամսին, որ Դաւ-թի գալստյան հինգերորդ տարին էր, սուլտան Ահմէտի կող-մից եկան Ղափան հասան Պէքիր և Արապ-Ալի փաշաները, բազմաթիվ զօրքով, իրենց հետ առած նաև Պարկուշատի Փա-թալի խանին: Սրանից հետո նրանք հրաման արձակեցին, որ երկրի տարբեր կողմերից հավաքվեն հայոց և թուրքերի բու-լուր զինակիրները: Եվ եկան հասան նրանց մոտ բոլոր կող-մերից թուրքական զորքերը, իրենց հետ բերելով նաև հայ-կական զօրքեր Գողթան գավառից, Աղուլիս քաղաքից, Ուր-դուարից, Փոսիանից, Պարկուշատից, Ղափանից, Մելքից, Փարսից, Փիսիանից, Պարկուշատից, Ղափանից, Մեղրից, Զափնուրից, այլև զարալուրու թուրքերը և նրանք, որ բնա-կություն էին հաստատել Սև սարում: Եվ որպեսզի այս խոսքը ուրիշ կերպ չընկալվի, շատերից քիչը կասենք. եզան մոտ վաթսուն կամ յոթնասուն հազար և առավել ևս շատ, այն-քան, որ նրանց հեծայններն ու հետևակները լցրին պաշակն ու լեռները: Եվ բոլոր զորքերի ստուգատես անելով դաս-դասվեցին ու պատրաստվեցին Դաւթի-Թեկի վրա դրոհելու: Եվ եկան բանակեցին Հալիձորի դեռի մյուս կողմում, բա-ռասնորդաց պահքի տասներեքերորդ օրը: Իսկ երբ Դաւթի հետ եղած զօրականները տեսան այդ ահագին բազմությունը՝ զարհուրեցին, նրանցից շատերը գնացին փաշայի մոտ և

էին. բայց որք քաջք եւ արիք էին՝ խիզախէին, եւ ի մարտ պատերազմի պատրաստէին:

Եւ էջ բանակեցաւ սահաւոր Դաւիթ ի յամրոցէն ի շէնն, որ էր յայտկոյս գետոյն, հանդէպ բանակի նոցա. եւ առաքեաց ընդ առաջ նոցա գունդ մի ի զօրաց հարիւր վաթսկից կալնուլ զանցօ գետոյն: Եւ եկին կայան եւ ոչ թուլ տաչին նոցա անցանել զգետն՝ զաւուրս երկուս. բայց յաւուրն երբորդի՝ թուփանքաւորքն Հայոց, որք ընդ զօրս Յամանցացն էին, անցին զգետն յալլ ուտեբէ, եւ եկին մտին կուլան զմի կուլմն շինին. եւ հատին ընթրսն Դաւթի: Իսկ Դաւիթ եւ զօրակաւներն իբր՝ երեք հարիւր շիսուն արամբ մտին ամրացան ի յամուրն անապատին: Եւ կանց յայս կոյս ամենայն բանակըն Յամանցոց, եւ մատուցեալ շորք պահ արկին զբերդան եւ կանգնեցին զնուլա պատեղէ: Եւ ոմտի զգնտակս թօփից եւ թօսիանկաց ի ներս հոսէին: Եւ սորս ի ներքուստ առ արտաքս դիտն ի նստին առնէին, եւ զաւուրս վեց մօրս եղեալ ընդ միմեանս կուռէին. եւ ի կողմանցն հսկառակաց յաւուրն հարիւր, կամ երկու հարիւր, եւ երբմն երեք կամ չորս հարիւր տնկանէին. եւ ի սոցանէ հազիւ մի ոք կամ երկու՝ վասն ամրութեան տեղոյն:

Բայց յաւուրն եօթներորդի ընդ այդ ընդ սուսուտն, որք պաշարեալ պահէին զամուրն, կազմեցան, պատրաստեցան, եւ դիմեալ մօտեցան ի պարիսպ տնդը, այլ ոչ սրպէս յերեկն եւ յեռանդն, զի զահադին մեծամեծ մեքենայս (ըստ կերպի մեծամեծ սանդղոց, թուով քսան եւ վեց) ընդ ինքեանց բարձեալ բերէին, զային մերձենային, եւ ի պարիսպ տնդը յեղուցանէին, եւ բազմութիւնն խուժանին յերիս խումբս բաժանէին, եւ յերից կողմանց գրո՛ւ առեալ, ի մեքենայից անտի ի վերայ պարսպացն դիմէին: Իսկ պարսպանք պարսպոցն ի վերուստ անտի հարեալ դնուա՛ ի մեքենայիցն ի վայր՝ թօթափէին, եւ բազմութիւնն գէշագէշ անկելոց նոցին, իբր վաղահասուկն թզոյ հարեալ ի սաստկութենէ կարկտի՝ զյատակըս մեքենայիցն ծածկէին. եւ զայն ամենայն ոչիւն համարեալ՝ յառաւօտէ մինչեւ ցութերորդ ժամ աւուրն մեծաւ գումամբ եւ տագնապս ի վերայ պարսպացն դիմէին:

Անդ էր տեսանել զայն ահեղ տեօի կատաղեալ զօրացն ազմուկ ազաղակին. զի իբր զմեքենայան կանգնեցին, հարիւրաւոր եւ հազարաւոր գրոշակիրքն յառաջ խաղացին, ապա

անձնատուր եղան: Բայց ովքեր որ քաջ ու արի էին՝ խիզախում էին և պատրաստվում մարտի:

Եվ Դավիթն իջավ բերդից ու ամրացավ դուղում, որ գետի այս կողմն էր՝ նրանց բանակի հանդեպ, և թշնամուն ընդառաջ ուղարկեց մի զորագունդ, հարչուր վաթսուե հոգուց, գետանցները փակելու համար: Եվ եկան փակեցին և երկու օր նրանց թուլլ շէին տալիս դետն տնցնել: Բայց երբորդ օրը հայ հրացանակիրները, որ օսմանցիներն զորքերի հետ էին, գետն անցան այլ տեղից և եկան մտան, գրավեցին դուղի մի կողմը և մեկուսացրին Դավթի զորքերը: Դավիթն ու իր զորակաւները՝ երեք հարչուր հիսուն հոգի, մտան և ամրացան մեծաստանի բերդում: Օսմանցիների ամրոջ բանակը գետն անցավ: Մոտենալով բերդի շուրջը պահպանութուն կարգեցին և պատնէշ կանգնեցրին: Այնտեղից թնդանթնների ու հրացանների գնդակներ էին ներս թափում: Եվ սրանք ներսից դուրս նույնը նրանց էին անում, վեց օր միմյանց դեմ կռվում էին. հսկառակորդի կողմից օրական հարչուր կամ երկու հարչուր, երբեմն երեք կամ չորս հարչուր զո՛ւ էր լինում, իսկ սրանցից՝ դիրքի ամրութեան շնորհիվ, հազիվ մեկ կամ երկու հոգի:

Բայց յութերորդ օրը, լուսադեմին, ամրոցը պաշարողները փութով պատրաստվեցին ու մոտեցան պարսպին, ոչ թե երեկվա ու նախորդ օրվա նման, այլ իրենց ուտերին բարձրած ահագին մեծ մեքենաներ՝ հսկայական սանդղոցների նման, թվով քսանվեց, բերում էին, զայիս մոտենում. հենում պարսպին, և խուժանի բազմութունը երեք խմբի բաժանած էին պարիսպները: Իսկ պարիսպների պահպանները վերեկից նրանց խփելով ներքև էին զորում մեքենաներից, և նրանց դիակների բազմութունը կարկտի սաստկութունից թափվող վաղահասուկ թզի նման ծածկում էր գետինը՝ մեքենաների տակ, և այդ բոլորը արհամարհելով, առավասից մինչև օրվա ութերորդ ժամը մեծածայն զոչուուններով ու իրարանցումով դեպի պարիսպներն էին դիմում:

Պետք էր դիտել կատաղի գորքի ազմուկ-ազաղակի այդ ահավոր տեսարանը, որովհետև երբ մեքենաները դրեցին, հարչուրավոր ու հազարավոր գրոշակակիրներն առաջ շարժ-

զօրքն ամենայն զկնի հնդանէին, իբր յորձանս յորդախա-
ղաց զնոց անագին գոչմամբ, եւ կամ իբրու ամենհի ալիս
ծովու յուզեալ ի բռնութենէ հողմոց՝ դարիւ եւ դարիւ գալին,
մի զմիով անցանէին, եւ ի մեքենայից անտի ի վերայ պա-
րսպացն դիմէին եւ առ հասարակ յերկացունց կողմանցն
ձայն փողոյ, ձայն գօսերաց, գոչին զօրաց, շառաշին հրա-
լից զնդակաց, ճայթմունք հրացանից զականջս խլացուցան-
էին:

Իսկ որք ի ներքս էին, իբրեւ դայն անեղ տեսիլ ի յամրոցի
անտի տեսանէին զգնդաց զնդաց այլասեռիցն՝ դրօշու դրօշու
պատրաստութիւն, զնշանացն փողփողել եւ զճառագայթս դի-
նուցն՝ զինուորաց, զզանգակն հնչեցուցանէին, զնշխարս ձե-
ռաց սրբոյն Մինայի ի բազմոցի դնէին, եւ ամենեքեան ան-
կեալ առաջի սրբոյ տեղանոյն՝ առ Աստուած գօչէին, եպիս-
կոպոսունք, քահանայք, ամենայն ժողովրդականք եւ կուսանք
(զի անդ էր նաեւ մենաստան ինչ կուսանաց, ուր բնակէին
քառասուն կամ յիսուն կուսանք), զի ամենեքեան զմահն ա-
ռաջի աչաց ունէին:

Եւ յութիւրդ ժամու աուրն՝ իբրեւ տեսին զի բառնիւր
այնուհետեւ յոյս փրկութեան, Մխիթար սպարապետն եւ Տէր
Աւետիսն խրախոյս բարձին, ի զէն յարձակեցան, ապա զօր-
քն ամենայն առ նոսա ժողովեցան, բուցի սահապանաց պա-
րսպացն, վառեցան պատրաստեցան, զէն զգեցան, ի բար-
կութիւն բորբոքեցան ամենեքեան ի վերայ թշնամեացն:

Զի խոսիլ սկսան ընդ նոսա Մխիթարն եւ Տէր Աւետիսն, եւ
ասնու Բաշացարուք, մի՛ երկնչիւր, հլէք զհետ մեր. եթէ հա-
սեալ իցէ վախճան մեր՝ քաջութեամբ մեռցուք. զի լաւ իցէ
մեզ արութեամբ արտաքոյ պարսպացն մեռանիլ՝ քան աստ-
էն առաջի աչաց մերոց տեսանիլ զմահ բնուանեաց եւ բարե-
կամաց մերոց եւ զայլ դժնդակութիւնս: Զբանսն ասացին եւ
ինքեանք յառաջագոյն ամապարեցին հլին արտաքս ընդ
զաղտնի դուռն պարսպին, եւ երեք հարիւր վառեալք զկնի
նոցա:

Ո՛վ սքանչելեացս, ո՛վ մեծի ողորմութեանցն Աստուծոյ,
երեք հարիւր վառեալք ի յութիւրդ ժամու աուրն ձայն ե-
տուն, խրախոյս բարձին, յարձակեցան միանգամայն ի վե-
րայ եօթանասուն հազարաց. զստաշինն յարձակեցան ի վե-

վեցին, ապա ամբողջ զորքը հորգահոս գետի հորձանքի նման
ահագին գոչումով թափվում էր, կամ հողմերի ուժգնությու-
նից փոթորկված ծովի ամենհի ալիքների պես հորձանքով գա-
լիս, իրարից առաջ էին անցնում, և այն մեքենաներից դե-
պի պարիսպներն էին դիմում: Եվ առհասարակ երկու կող-
մից փողի ու թմբուկի ձայները, զորքերի գոչումները, հրա-
լից զնդակների շաշուները, հրազենների ճայթյունը ականջ
էին խլացնում:

Իսկ ներսում եղածները, երբ ամբողջ տեսնում էին այդ
անեղ տեսարանը, թշնամական բաղամթիվ գնդերի ու զրո-
շակների պատրաստությունը, նշանների փողփողելը և մար-
տիկների գեներների շողունը՝ հնչեցնում էին վանգակները,
սուրբ Մինասի ձեռաց նշխարները բազմոցին էին դնում և
բոլորը ծունկի պալով սրբի սեղանի առաջ, դիմում էին Աստ-
ծուն՝ եպիսկոպոսները, քահանաները, ժողովուրդը, կուսա-
կրոնները (որովհետև այնտեղ կար նաև կույսերի մենաս-
տան, ուր բնակվում էին քառասուն-հիսուն մենակյաց), քա-
նի որ բոլորը մահն աչքն էին առել: Եվ օրվա ութերորդ ժա-
մին, երբ տեսան, որ այնուհետև ապրելու հույս չի մնում,
Մխիթար սպարապետն ու տեր Ավետիսը խրախոյս կար-
դացին և զենքի դիմեցին: Այնժամ զորքերը նրանց շուրջը
խմբվեցին (բացի պարիսպների պահապաններից), զինվե-
ցին, պատրաստվեցին, զենք կապեցին, բոլորը զայրույթով
վառվեցին թշնամու դեմ: Խոսել սկսեցին Մխիթարն ու տեր
Ավետիսը և ասացին. «Արիացե՛ք, մի՛ երկնչեք, հետևեցեք
մեզ, եթե հասիլ է մեր վախճանը՝ քաջարար մեռնենք, որով-
հետև մեզ համար ավելի լավ է արիությունը պարիսպներից
դուրս մեռնել, քան այնտեղ, մեր աչքերի առաջ տեսնել մեր
բնուանիքների ու բարեկամների մահը և այլ գժնդակություն-
ներս: Այս խոսքերն ասացին և իրենք ամենից առաջ շտապ
դուրս եկան պարսպի գաղտնի դռնով, և երեք հարյուր զին-
վածներ հետևեցին նրանց:

Ո՛վ սքանչելիք և Աստծու մեծ ողորմածություն, երեք
հարյուր զինյալներ օրվա ութերորդ ժամին ձայնեցին, հոր-
դօր կարդացին, արագ հարձակվեցին յոթանասուն հազարի
վրա: Նախ գրոհեցին աշակողմյան զնդին՝ աչ ու ձախ կո-
տորելով:

բայ յաջակողմնան զնդի նոցա՝ չաշ եւ յահեակ կոտորելով:
Իսկ նոքա յանկարծակի իբրեւ տեսին զայն ահեղ յարձակումն եւ կոտորած ի վերայ ինքեանց հասնալ, առ հասարակ խոռովեալք եւ խուճապեալք՝ դիմեցին յիկրորդ եւ յերրորդ խումբսն, զազազակ բարձեալ՝ թէ հասին կոտորեցին սպանեցին զմեզ քրիստոնեայքն: Եւ զայն իբրեւ լուան ամենեքեան հիացան ափշեցան տկարացան ի խորհուրդս իրեանց, լքան լուծան եւ անկաւ ա՛ ի Տեառն, ի վերայ նոցա. զի մինչ զեռակն ունէին մեծի յաղթութեան՝ զքաւմբ ամենոյ զամուրն, յանկարծակի եհաս նոցա այն անողորմ կոտորած: Ուստի առ հասարակ զարհուրեալք եւ սասանեալք՝ ասէին այր ցրելկեր. Որ որ կամի զանձն իւր ապրեցուցանել՝ փախտեան ուշ դիցէ: Զի բազումք ի նոցանէ բազում անգամ զփորձ առեալք էին քաջութեանցն Դաւթի եւ արանց նորա. եւ զի ահն աղաղակն եւ անհնարին կոտորումն բանակի նոցա երթալով | երթալք եւ զօրանալք, այնուհետեւ ոչ որ համարձակէր յետս ընդդէմ սոցա դառնալ, այլ ամենեքեան խոռովեալք եւ խուճապեալք՝ փախտեալ լինէին:

Իսկ սոքա եւ որք մնացեալք էին ի բերդ անդր՝ համարձակ ի վերայ շարձակէին, հասանէին հարկանէին, զբազումս առ Լսեղ սատակէին, եւ զայս խոցս եւ վերաւորն հալածականս առնէին անտի, մինչև ոչ թողուլ ի նոցանէ երկու ի միասին. եւ ի նմին ատար անկան անդ ի բանակէ Օսմանցոց երեքտասան հազար այր պատերազմող, եւ ի սոցանէ յոյժ սակաւ ոմանք, զի աչ ամենակարողին հովանի եւ պաշտպան էր նոցա յամենայն պատերազմուես նոցա՝ առ ի փրկել եւ ի կեցուցանել, եւ զթշնամիսն առաջի նոցա խորտակել, որպէս յայտնապէս տեսանի աստանօր եւ յայլ բազում տեղիս: Եւ տարին ի նոցանէ յաւուրն յայնմիկ հարիւր քառասուն եւ ութն դրոշակ, եւ զայլ ամենայն կապուտ կողոպուտ բանակի նոցա:

Արդ իբրեւ ետես Դաւիթ՝ թէ Աստուած օգնական է ինքեան յամենայնի, խնդրէր այնուհետեւ տալ պատերազմ ընդ Օսմանցոցն, եւ հաննչ զնոսա ի Ղափանու. եւ կամեցաւ ելանել Եախ ի վերայ Մեղրեայ ամուր արանին, բայց իբրեւ գիտաց թէ բազում զօրօք է անդ փաշայն | Օսմանցոց, ոչ համարձակեցաւ. եւ ի նմին ժամանակի յաւուրս քառասորդացն պահոց առաքեաց Եա զՄիսիթար սպարապետն եւ զտէր Աւետիսն՝ վաթսուն եւ վեց վառելովք առ Խանն Դուզայի եւ

Իսկ թշնամիները, երբ հանկարծ տեսան իրենց վրա հասած այդ ահեղ հարձակումը, գլուխները կորցրած, խուճապահար դիմեցին երկրորդ և երրորդ խմբերի մաս, աղաղակելով, թե՛ Հարձակեցին, կոտորեցին մեզ քրիստոնյաները: Եվ լսելով բոլորը զարմացան, ապշեցին, տկարացան, հուսալքեցին, կազմալուծվեցին, և ահ ընկավ նրանց վրա Տիրոջից, որովհետև մինչդեռ մեծ հաղթանակի՝ ամբոցն իրենց ձեռքը գցելու հույս ունեին, հանկարծակի վրա հասավ մի անողորմ կոտորած:

Ուստի բոլորը զարհուրած և սասանած ասում էին մեկը մյուսին՝ Ով ուղում է կյանքը փրկել՝ թող փախչի: Որովհետև նրանցից շատերը բազմիցս տեսել էին Դավթի ու նրա մարդկանց քաջությունները, և քանի որ սարսափը, աղաղակը, նրանց բանակի անասելի կոտորածը զնալով սաստկանում էին, ուստի այնուհետև ոչ որ չէր համարձակվում շրջվել Դավթի դեմ, այլ բոլորը շփոթված ու խուճապահար փախչում էին:

Իսկ սրանք և բերդում մնացածները համարձակ վրա հասան, խփեցին, շատերին տեղնուտեղը սպանեցին. ուրիշներին խոցելով ու վիրավորելով հալածեցին, մինչև որ նրանցից շթողին երկու հոգի իրար մաս: Եվ այն օրը օսմանցիների բանակից ընկավ տասներեք հազար զինվոր, իսկ սրանցից՝ շատ քչերը. որովհետև ամենակարողի աջը հովանի և պաշտպան էր նրանց բոլոր պատերազմներում՝ փրկելու և ապրեցնելու և նրանց տալն թշնամիներին խորտակելու, ինչպես ակնհայտ երևում է այստեղ և շատ այլ տեղերում: Եվ նրանցից այն օրը խլեցին հարյուր քառասունութ զորույն և նրանց բունակի ամբողջ կապուտ-կողոպուտը:

Տեսնելով, որ Աստված ամեն ինչում զորավիղ է իրեն, Դավիթը ցանկանում էր այնուհետև ձևկատամարտ տալ օսմանցիներին և վտարել Ղափանից: Եվ ուղեց Եախ գրահել Մեղրի ամուր ավանը, բայց խմանալով, որ օսմանցիների փաշան մեծաթիվ զորք ունի այնտեղ, շամարձակվեց և նույն քառասորդաց պահքի ժամանակ Միսիթար սպարապետին ու տեր Ավետիսին վաթսունվեց զինված տղամարդկանց հետ ուղարկեց Դուզայի խանի և նրա եղբայր Լեբազի խանի մոտ

առ եղբայր նորա Լեքազի Խանն, եւ ասէ ցնոսա. Եկայք մի-
բանեալ տացուք պատերազմ ընդ Օսմանցոց, եւ եկին գտին
զնոսա ի շէնն Քուրգաշեան՝ ի կողմանս Ուրգուարայ, առ Ե-
րասխա. զի յաւուրսն յայնոսիկ շահ Քամազն էր ի Քարէզ,
եւ իշխան զօրոն՝ որ էր Դուզալի Խանն, բազում զօրօք ի
կողմանս Երասխայ՝ ընդդէմ Օսմանցոցն. եւ իբրեւ պատմե-
ցին Դուզալի Խանին զրանսն Դավթի՝ երկեաւ ատենէլ գայն.
Բայց եղբայր նորա՝ Լեքազի Խանն չանալը հաւանեցուցանել,
եւ մինչդեռ ընդ այս վիճէին՝ զօրք Օսմանցոցն եկին ի յուր
դուարաց քսան դրօշուք, եւ եկին լցին զգաշտն Կրճիվանու
եւ ասեն Մխիթարն եւ տէր Աւետիսն ցեաանն. Հա՛ պա զիմե-
ցուք ի վերայ դոցա: Եւ նա երկեաւ եւ ոչ կամեցաւ գալ: Յա-
յնժամ եկին շուեցին անտի երկօրեանքն՝ վաթսուն եւ վեց
արամք, եւ սակաւ ինչ պատահեալ զօրացն Օսմանցոց՝ ան-
ցին քնացին ի նոցանէ. եւ զօրքն Օսմանցոց գնացին մտին ի
Մեղրի, եւ յաւելեալք ընդ զօրս Մեղրեայ փաշային, եղեն
քսան եւ երկու հազար զօրք:

Եւ իբրեւ ընդ երկու լինէր, Մխիթար սպարապետն եւ տէր
Աւետիսն՝ Դուզալի Խանին ազգ տանէին, թէ ի գիշեր ի յայտմիկ
հարկանելոց եմք զՄեղրի, յօգնութիւն հասէք. եւ նա առա-
քեաց լիսուն վառեալ, եւ սկսան զօրսն կարգել կազմել, եւ
պատուէր տալ նոցա եւ ասել՝ զի ընդ այդն ընդ ուստոտն
հասանիցեն ի վերայ Մեղրեայ, եւ ինքեանք երկու ոմամքք
գան հասանին ի յայգեստանս Մեղրեայ. եւ անդէն առ ինքե-
անքս զամենայն փախըստեայն Մեղրացոց (որք միանգամ
նեղեալք եւ շարչարեալք ի դառն ծառայութենէ Օսմանցոց՝
թափառականք սոստ եւ անդ ի չերինս շրջէին) դամենենիան
զնոսա ժողովէին, կարգէին կազմէին, եւ ի գլուխն Մեղրեայ
ի դարանի գնէին, եւ ինքեանք սակաւ ոմամք գաղտնաբար
գիշերայն ի Մեղրի մտանեն ծածուկ զինեալք: Եւ իբրեւ ա-
ռաւօտ լինէր զօրքն իւրեանց ոչ հասանին. բայց զօրացն
Օսմանցոց իբրեւ ազգ լինէր՝ թէ զօրածողով են յայտ արտա-
քոյ պարսպացն ի բացի, զէն զգեցան, ձի շեճան եւ պատ-
րաստեցան ի պատերազմ: Յայնժամ Մխիթար սպարապետն,
եւ տէր Աւետիսն եւ որք ընդ նոսա էին, սուսերամերկք լի-
նէին, ի մէջ բերդին յարձակէին, զհարկահասնն Օսմանցոց
սատակէին, սպա որում եւ պատահէին զօրացն Օսմանցոց՝
անդանօր սատակէին, եւ զայս շտապ տագնապաւ առաջի

եւ ասում է. «Եկեք միաբանելով պատերազմ տանք օսմանցի-
ներին»: Եվ եկան գտան պարսիկ խաներին Քուրգաշյան ա-
վանում, որ Երասխի մյուս ափին է, Ուրգուարի կողմերում:
Որովհետև այն օրերին շահ Քամազը Քավրիզում էր, իսկ
զորքի հրամանատարը, որ Դուզալի Խանն էր. բազում զոր-
քով Երասխի կողմերում էր, օսմանցիների հանդիման: Եվ
երբ հաղորդեցին Դուզալի Խանին Դավթի խոսքերը, նա վա-
խեցավ այդ անել: Բայց նրա եղբայր Լեքազի Խանը աշխա-
տում էր համոզել նրան [միաբանելու Դավթի հետ]: Եւ մինչ-
դեռ վիճում էին սրա շուրջը, Ուրգուարից օսմանյան զորքեր
եկան քսան դրոշով և զնացին լցվեցին Կրճիվանի դաշտը: Եվ
Մխիթարն ու տեր Ավետիսը ասացին խանին՝ «Հասեք նրանց
վրա: Իսկ նա վախեցավ և շուղեց հարձակվել: Այնժամ ե-
լան գնացին այնտեղից երկուսը՝ վաթսունվեց մարդով, օս-
մանցիների սակավ զորքերի պատահելով անցան գնացին
նրանց մոտով, և օսմանցոց զորքերը մտան Մեղրի ու միա-
ցան Մեղրիի փաշայի զորքերին, դարձան քսաներկու հազա-
րանոց զորք:

Իրիկնաժամին Մխիթար սպարապետն ու տեր Ավետիսը
Դուզալի Խանին լուր ուղարկեցին՝ «Այս գիշեր հարվածելու
ենք Մեղրիին, մեզ օգնության եկեք»: Եվ նա ուղարկեց հի-
սուն զինվոր, և սկսեցին զօրքը դասավորել և հրահանգ տալ
ու ասել, որ առավոտյան այգարացին հարձակվեն Մեղրիի
վրա: Իրենք երկուսով եկան հասան Մեղրիի այգեստանները
և այնտեղ իրենց շուրջը հավաքեցին շուրջ փոխած մեղրե-
ցիներին, որոնք օսմանցոց դառն ծառայությունից նեղվա-
նայտեղ լիաներում, շրջում էին թափառական: Նրանց բոլո-
րին հավաքեցին, կազմակերպեցին ու Մեղրիի վերևում դա-
րան մտան: Իսկ իրենք ընդ մարզկանցով զինված այնտեղից
գիշերը գաղտնաբար մտան Մեղրի: Երբ լուսանում էր, նրանց
զորքը չէր հասել: Բայց օսմանցիների զորքերի մեջ լուր
տարածվեց, թե հայերը պարիսպներից դուրս հավաքում են
իրենց զորքը. զենք վերցրին, ձի հեծնեցին և պատրաստվե-
ցին պատերազմի: Այդ ժամանակ Մխիթար սպարապետը, տեր
Ավետիսը և նրանց զինակիցները մերկացրին սուսերները,
մտան ամրոցը, սպանեցին օսմանցիների հարկահասնին, ում
հանդիպեցին նրանցից՝ կոտորեցին, մյուսներին խուճապա-

տանէին, մինչեւ ի Փոքր թաղն հասուցանէին զՓաշայն, և անդ ի վերայ հասին նաեւ դարանամուտքն ի պիտոյն Մեղրնայ, և սկսան փախուստ առնուլ զօրքն Օսմանցուց:

Յայնժամ Մխիթարն, տէր Աւետիսն և ուրք ընդ նոսա՝ իրրեւ տեսին թէ հասին դարանամուտքն ի վերայ Օսմանցուցն, թողին զնոսա և աճուպարեցին՝ հասին կալան ինքեանք ըզկիրճս ճանապարհի նոցա, որ առ Երասխան էր, որ այժմ յայլազգեաց կոչի Լւորճն պէնտ. և էր կիրճն այն Երկայն՝ Լպեալ իրրու զնացս միոյ ժամու կամ երկուց, որոյ մի կողմ էր քարածայուն մեծ, և ի միւս կողմն՝ Երասխն յորդահոս. անդ իրրեւ մտին փախտեալքն Օսմանցուց ի կիրճն, սոքա ելին ընդ առաջ նոցա ի պատերազմ. և իրրեւ զայն տեսին, նեղեցան յոյժ զի պաշարեալ մնացին յամենայն կողմանց, և ստիպեցան անցանել զգետն Երասխ. այլ սոքա ի վերայ հասին նոցա, զբազումս առ ետեղ սատակեցին և զայլ բազումս ի գետն հեղձուցին: Իւ անտի դարձ արարին, եկին հասին ի Մեղրի, և անդ գտին զանբաւ կառափունս Թուրքաց, զանհամար ձիս և զզօրիս նոցա, զանթիւ զանչափ գոյս նոցա, իբր շորեք հարիւր տաղանդոյ ինչս. զբռն հարկահանին բացին | և անդ երեսուն և երկու հազար թուղթս հարկաց գտին, և զայն ամենայն ի հուր այրեցին: Եւ զՄաշեաց նորվէն գտին, և զի ուրացեալ էր զՔրիստոս՝ զղլուին հատին:

Ապա յետ այսորիկ իրրեւ սակաւ ինչ ժամանակ ի վերայ անցանէր, ասպատակիչ փաշայն Օսմանցուց բազում զօրք զիմէր զայր, և բնակէր ի Բիկ կոչեցեալ շէնն, իբր զսուրս միոյ շաբաթու. զբազում ճնարս խորհէր ի վերայ Դաւթի և զօրաց նորա, և ամենեւին զոչինչ կարաց առնել: այլ զօրականքն Դաւթի ի գիշերի միում ի վերայ հասին նոցա, հարին կոտորեցին զբազումս ի նոցանէ, և զփաշայն հալածականս արարին:

Յետ այսորիկ գունդ մի զօրաց ութն հարիւրոց ի Պարկուշատ եկին, զի զնասդնն անտի ի Տաթեւ. և սոքա իրրեւ զայն զգացին, զգիշերայն ի Օբուղեարաթ կոչեցեալ լեռն ելանէին և զանցս ճանապարհին ըմբռնէին: Իսկ նոքա ընդ այգն ընդ առաւօտն իրրեւ եկին անդր հասին, սոքա ի վերայ յարձակեցան, հարին կոտորեցին ի նոցանէ երեսուն և վեց այր, զեօթն այր ևս զերեցին, և առին զամենայն ինչս նոցա և

հար հալածեցին: Փաշայն մինչև Փոքր թաղ հասցրին: Այդանդ վրա հասան նաև դարանամուտքերը Մեղրիի վերեկից, և ամանցոց զորքերն սկսեցին փախչել:

Այնուհետև Մխիթարը, տեր Ավետիսը և մյուսները, տեսնելով, որ օսմանցիների վրա հարձակվեցին նաև դարանամուտքերը, թողին նրանց և շտապեցին հասնել, զբավել նրանց ճանապարհի կիրճը, որ Երասխի երկայնքով էր [ձգվում], որն այժմ այլազգիներն անվանում են Բլուրն-պենտ: Երկարածիք էր կիրճը, որ մեկ-երկու ժամվա ճանապարհ էր, մի կողմը մեծ քարածայուն էր, մյուսը՝ հորդահոս Երասխու: Երբ օսմանցի փախտականները մտան կիրճը, սրանք նրանց ընդառաջ եկան պատերազմելու: Այդ տեսնելով [վերջիններս] նեղվեցին, որովհետև շրջապատված էին բոլոր կողմերից և ստիպված էին անցնել Երասխ գետը: Իսկ հայերը հարձակվեցին, շտապեցին տեղնուտեղը սպանեցին, մյուսներին խեղդեցին գետում: Եվ զսրճան, եկան հասան Մեղրի ու այնտեղ տեսան թուրքերի անթիվ զլուիներ, նրանց անհամար ձիերն ու շորիները, անչափ գույք, շուրջ շորս հարյուր տաղանդի ապրանք, հարկահանի բեռը բացին ու այնտեղ՝ երեսուներկու հազար մուրհակ, և այդ բոլորն այրեցին: Եվ գտնելով Դաշյաց նորվելին, որ ուրացել էր Քրիստոսին՝ զղլուին:

Մրանից հետո որոշ ժամանակ անցավ, օսմանցիները ասպատակիչ փաշան բազում զորքով եկավ ու բանակեց Բիկ գյուղում և մտա մի շաբաթ ամբողջ օրը փնտրում էր զանազան ճնարներ՝ Դավթին ու նրա գորականներին նենդությամբ որսալու, և ոչինչ չկարողացավ անել: Իսկ Դավթի զինվորները մի գիշեր հարձակվեցին նրանց վրա, կոտորեցին նրանցից շատերին և փաշային հալածական դարձրին:

Մրանից հետո ութհարյուրանոց մի զորագունդ Պարկուշատ եկավ, որպեսզի այնտեղից զնա Տաթև: Եվ սրանք զգալով այդ, գիշերով Օբուղեարաթ կոչվող լեռ բարձրադան և բռնեցին ճանապարհի անցքերը: Իսկ նրանք ստափոտյան այգաբացին, երբ եկան հասան այնտեղ, հայերը վրա հասան, խեղդեցին կոտորեցին՝ երեսունվեց հոգու և յոթ մարդու զերեցին, հարվածեցին, առան նրանց ամբողջ գույքն ու

գարձան ի Հալի ձոր:

Ապա այլ էս զօրք Օսմանցոց եկին բանակեցան ի գիւղ մի Քուրբաց՝ մերձ ի Մանլու, զնոսա եւ՝ ի գիշերի ի վերայ հասին՝ կոտորեցին եւ միայն ղերկուս ի նոցանէ կենդանի ածին ի Հալի ձոր:

Արդ՝ յամի Տեառն 1727ին, որ այն հինգերորդ ամ էր գալըստեանն Դաւթի ի Ղափան, իրրեւ տեսանէր Դաւիթ Պէկն՝ ողորմութեամբն Աստուծոյ՝ յամենայն ուրեք զթշնամիսն առաջի իւր վաննայս եւ խորտակեալս, առաքեաց Շահթամազ արքային Պարսից զչորս բեռինս գլխովք սպանելոց ի բազմութենէ կոտորածին, զորս հասուցին Օսմանցոց. եւ նա իբրեւ զայն տեսանէր՝ ուրախ լինէր յոյժ ի վերայ թշնամիացն իւրոց, եւ զարմանայր յոյժ ի վերայ քաջութեանցն Դաւթի եւ գորավարաց նորա, զբնծայս պարգեւէր, հրովարտակա զրէր առ նա՝ ըստ բանիցս ըստ այսոցիկ.

«Շահթամազ արքայ Պարսից՝ առ քաջդ Դաւիթ Պէկ, եւ առ քաջ զօրավարսդ Հայոց՝ որք ընդ քեզ են, ողջոյն: Ի բազմաց բազում անգամ ազդ եղել մեզ զբաշտութեանց քոց. բայց արդ իբր ականատես իսկ եղեալ մեր զձերոց մեծամեծ քաջութեանց՝ որ ընդդէմ թշնամեացն մերոց: Ահա՛ արդ կայսուցի գրեզ իշխան եւ գլուխ ամենայն իշխանաց մերոց, որք են ի կողմանսդ յայդոսիկ. եւ երկիրդ Ղափան՝ զոր կայար քաջութեամբ, քեզ լիցի. բայց դու ելցես եւ ժողովեացիս առ քեզ զամենայն զօրս եւ զխանս ի կողմանցդ յայդոցիկ, եւ ի բաց հանցես զՕսմանցին ի սահմանաց քոց»:

Եւ Լաւ բերել նմա զմի խաչվառ եւ զմի պատուական նրժոյզ ձի, նաեւ զիշխանութիւն կարող լինելոյ զրամ հատանել, եւ իւրաքանչիւր զօրապետաց նորա զմի մի պատմուճան առաքեաց: Եւ եկին հնազանդեցան նմա ամենայն իշխանք եւ գաւառապետքն Քուրբաց:

Եւ ել զնաց Դաւիթ ի Հալիձորոյ ի Մեղրի, եւ բանակեցաւ անդ. եւ ժողովեալ առ ինքն զամենայն զօրսն Մեղրեայ եւ Չալիզորու, անտի խաղաց զնոց եւ բանակեցաւ ի Կրճէվան աւանն, եւ հանդէս արարեալ անդ ամենայն զօրացն՝ տաքեաց զնոսա ի ձեռն քաջ զօրապետացն ի վերայ Ուրդուար բաղուրի: Եւ զնացին հասին անդ, եւ ի ժամ գիշերոյ՝ ի մէջ քաղաքին յարձակեցան, հարին կոտորեցին յՕսմանցոցն երեք հարիւր այր, եւ մնացեալքն ելին փախեան ի քաղաքէն

վերադարձան Հալիձոր:

Ապա օսմանցիներ ի սա մի զորք եկաւ բանակեց Մանլու մերձակա մի թուրքական գլուղում: Գիշերով հարձակվեց նաև զրանց վրա և նրանցից միայն երկուսին կենդանի տարան Հալիձոր:

Արդ, Քրիստոսի 1727 թվականին, որ Դաւիթի Ղափան գալու հինգերորդ տարին էր, երբ Դաւիթ-Քեկը տեսավ, որ Աստու ողորմութեամբ իր թշնամիներն ամենուրեք խորտակված են ու վտարված, պարսից շահ Քահթամազն ուղարկեց սպանված օսմանցիների շօրս բեռ գլուխ: Այդ տեսնելով շահը շատ ուրախացավ իր թշնամիների մահով և շատ զարմացավ Դաւիթի ու նրա զինվորների քաջագործությունների վրա, բնծաներ տվեց և հրովարտակ գրեց նրան այսպիսի խոսքերով.

«Շահ Քահթամազ պարսից արքայից քաջ Դաւիթ-Քեկիդ և հայոց քաջ զորավարներին, որ քեզ հետ են՝ ողջոյն: Շատերից բազմիցս իմացել ենք թո սխրանքների մասին, բայց հիմա կարծես նաև ականատես եղանք ձեր մեծամեծ քաջագործություններին, որ մեր թշնամիների դեմ գործեցիք:

Եվ ահա այսօր քեզ կարգեցի իշխան և գլուխ մեր բոլոր իշխանների, որ այդ կողմերում են, և Ղափանի երկիրը, որ վերջերի քաջութեամբ՝ քեզ լինի: Բայց դու պիտի ելնես ու թո շուրջը համախմբես բոլոր զորքերը և այդ կողմերի խաներին, ղուրս վանես օսմանցիներին թո սահմաններից»:

Եվ նրան ուղարկեց մի խաչվառ և մի պատվական նժույզ, նաև զրամ հատելու իրավունք, իսկ նրա զորապետներից յուրաքանչյուրին՝ մեկական պատմուճան: Եվ եկան Դաւիթն հնազանդեցին բոլոր իշխաններն ու թուրքերի զավաստապետները:

Դաւիթը եկավ Հալիձորից, զնաց Մեղրի ու բանակեց այնտեղ: Ժողովելով իր մոտ Մեղրիի, Չավիզուրի ամբողջ զորքերը, շարժվեց զնաց բանակեց Կրճիվան ավանում, այնտեղ գասավորեց բոլոր զորքերը, քաջ զօրավարների ղիսավորութեամբ ուղարկեց Ուրդուար քաղաքի վրա:

Եվ զնացին այնտեղ հառան գիշերով, քաղաքի վրա հարձակվեցին և կոտորեցին օսմանցիներից երեք հարյուր տղամարդ, մնացածները փախան և զնացին քաղաքից դուրս մի

եւ գնացին ի դիպուկ ինչ տեղի՝ արտաքոյ քաղաքին՝ բանակ առեալ բանակեցան: Եւ սոցա առեալ զաւարն՝ արկին սեղանքս, զի կերիցեն եւ արբցեն. յայնժամ զայ ի վերայ հասանի նոցա Դաւիթ Պէկն մինչդեռ բազմեալ էին զօրավարքն ի սեղան, եւ ցասուցեալ ի վերայ նոցա՝ ասէ. Քշնամիքն ձեր արտաքոյ քաղաքիս բանակ առեալ բանակին, եւ դուք նստեալ աստ ուտէք եւ ըմպէք: Եւ առժամայն թողեալ զուտելն՝ հեծան կազմեցան եւ յարձակեցան ի վերայ ՝ բանակի Օսմանցոցն. իսկ նորա իբրեւ տեսին՝ գիտացին թէ զօրն Պարսից է, եւ ելին ընդառաջ՝ ի մարտ պատերազմի. բայց իբրեւ գիտրձ առին եւ գիտացին թէ այն է զօր Դաւիթ Պէկին, ի փախուստ դարձան եւ գնացին. եւ սոցա առին զնոցանէ զբաղում զոկս ձիոց եւ շորեաց, եւ առաքեցին զայն ամենայն առ Դաւիթ. եւ ինքեանք դիմեն զան ի Դելտ կոչեցեալ աւանն: Իսկ արքաւանին ի հետուս իբրեւ զպալ զօրացն տեսին, համարեցան թէ զօր այլազոց է այն, եւ փախեան ի յԱզուլիս:

Եւ անտի շուեն գան Մխիթար սպարապետն եւ տէր Աւետիսն հանդերձ զօրուն ի յԱզուլիս քաղաք. իսկ պահապանք մեծ գրան քաղաքին, ընդ տեսանելի զսոսա՝ փախչին. եւ սոցա համարձակ մտեալ ի քաղաքն, երթան ի վաճառատեղն՝ առ ի յոյզ եւ խնդիր առնել զՕսմանցիսն, եւ գտանեն անտի փախուցեալ զհարկահանսն Օսմանցոց, եւ ինքեանք երթան բանակին ի վանս սրբոյն Քովմայի առաքելոյն. եւ մինչ զնս անդ էին նորա՝ յուան արտաքոյ աղմուկ շփոթի, եւ երկու ոմանք ի սոցանէ ձի կայան եւ ելին արտաքս եւ գնացին, զի ոմն ի Քուրթաց յափշտակեալ զմի ոմն գերի վարէր, եւ պնդեցան զհետ նորա, ի եւ նորա թողեալ զգերին՝ փախեալ:

Արդ՝ սակաւ ինչ կացեալ անդ, տեսին ի դիտանոցէն՝ զի Դաւիթ Պէկն եւս գայր մտանէր ի քաղաքն, եւ ելին ընդ առաջ նորա. եւ զգեցոյց նա իւր զօրականացն զմի մի պատմուհան, եւ դարձան վերստին բանակեցան ի սուրբն Քովմայ. եւ արք քաղաքին՝ ըստ սովորութեան իրեանց՝ ամենեքեան զային եւ զձեռան Դաւիթ Պէկին համբուրէին: Եւ Մելիք Մուսին, որ ճախնք քաղաքապետն էր, իբրեւ գայր յանդիման լինէր՝ Դաւիթ հրաման տայր իւրոցն եւ ասէր. Ի զիշերիս յայնմիկ հատէք զղլուխն Մուսնայ. զի այր նենգաւոր էր նա եւ խարդախ. բայց մելիք Փարսաղայն յառաջ մատուցեալ՝ բարեխօս լինէր վասն նորա, եւ զվճիռ մահուն դարձուցանէր:

Հարձար տեղ կուտակվեցին: Եվ սրանք վերցնելով ավարր, սեղան քացին, որ ուտեն և ըմպեն: Այն ժամանակ, երբ բազմել էին զօրավարները սեղանի շուրջը, եկավ Դաւիթ-Բեկը, զայրանալով նրանց վրա, ասում է. «Ձեր թշնամիները քաղաքից դուրս հավաքված բանակել են, իսկ դուք այտեղ նստած խրախճանում եք»: Անմիջապես թողնելով ուտելը, ձի նստեցին, հարձակվեցին օսմանցոց բանակի վրա: Իսկ նրանք այդ տեսնելով կարծեցին, թե պարսից զորքն է, և ընդառաջ եկան պատերազմելու, բայց երբ ստուգեցին իմացան, որ Դաւիթ-Բեկի զորքն է, փախուստի դիմեցին: Եվ սրանք ձիերի ու չորիների բազմաթիվ շուկեր խլեցին նրանցից, այդ ամենք Դաւիթին ուղարկեցին, և իրենք դիմեցին Դաշտ կոչված ավանը: Իսկ ավանի մարդիկ, երբ հեռվից տեսան զորքերի գալը, կարծեցին, թե այլազոր զորք է, փախան Ազուլիս:

Այնտեղից շարժվելով Մխիթար սպարապետն ու տեր Ավետիսը զորքով դիմեցին դեպի Ազուլիս: Եվ երբ եկան քաղաքի մեծ դարպասին հասան, պահապանները սրանց տեսնելուն պես փախան: Իսկ սրանք անարգել մտան քառաք, գնացին վաճառատեղի՝ փնտրելու և գտնելու օսմանցիներին և այնտեղ գտան փախած օսմանցի հարկահաններին, և իրենք գնացին բանակեցին սուրբ Քովմա առաքյալի վանքում: Բն մինչդեռ նրանք այդտեղ էին՝ զրսից աղմուկ-աղաղակ լսեցին, և նրանցից երկու հոգի ձի առան, դուրս ելան ու տեսան, որ մի թուրք մեկին առեանգած գերի էր տանում. հետապնդեցին նրան, և նա գերուն թողնելով փախավ:

Այստեղ մի քիչ մնալով, դիտանոցից տեսան, որ Դաւիթ-Բեկը նույնպես գալիս մտնում է քաղաք, նրան ընդառաջ գնացին: Եվ նա իր զինվորներից յուրաքանչյուրին մեկուկան պատմուհան հազարեց, և դարձան վերստին բանակեցին սուրբ Քովմայում: Իսկ քաղաքի տղամարդիկ, իրենց սովորութեան համաձայն, բոլորը գալիս և համբուրում էին Դաւիթ-Բեկի ձեռքը: Մելիք Մուսին, որ քաղաքապետն էր, երբ գալիս ներկայանում է, Դաւիթը յուրաջիններին հրամայում է՝ «Այս գիշեր հատեցեք Մուսիի զլուխը», որովհետև նա նենգավոր ու խարդախ մարդ էր: Բայց մելիք Փարսաղայնը ասաց է գալիս և բարեխոսում նրա համար և մահվան վճիռը փոխել տալիս:

Եվ սրանք տասն օր այդ օաղաքում մնացին, երեք ան-

Եւ մնացեալ սոցա ի քաղաքի անդ, ի միջոցի տասն աւուրց՝ երիցս անգամ յարձակեցան ի վերայ նոցա զօրքն Օսմանցոց, եւ երիցս խորտակեցան ի քաջամարտիկ զօրացն Դաւթի:

Յետ այսորիկ արքայն Պարսից հասոյց ի թիկունս Դաւթի զերիս խանս, եւ վերստին դիմեաց Օսմանցին, եւ միւս անգամ խորտակեցաւ եւ ի փախուստ դարձաւ: Եւ այս ամենայն պատահէր նոցա յայն սակս, զի իշխանքն Ագուլեցաց ծածկապէս դաշնադիրք էին ընդ Օսմանցոց, եւ սոքա ոչ գիտէին:

Ապա յետ Լրկուց աւուրց եկին հասին բազմութիւն զօրացն Օսմանցոց, եւ յցին զդաշտն Մարաղու, եւ անդ բաժանեցան յերիս առաջս. իսկ որք ընդ Դաւթի էին՝ նոքա եւս յերիս առաջս բաժանեցան. խանքն Պարսից ի մի կողմն, եւ զօրքն Հայոց ի միւս կողմն. իսկ տէր Աւետիսն՝ հանդերձ զօրուն՝ դիպեցաւ ի կողմն նրասխու: Արդ՝ իրրեւ խմբեցան ի պատերազմ, խանքն Պարսից ի փախուստ դարձան յերեսաց Օսմանցոց, բայց զօրք՝ Հայոց պինդ կացին, հարին սատակեցին զբազումս ի Օսմանցոց, եւ զայլսն ի փախուստ դարձուցին: Ապա դարձան, զկնի խանիցն պնդեցան, հասին նոցա, (մինչդեռ իախստեալս երթային նոքա ի Քավրէզ), եւ զամենայն զօրս նոցա ի Սկուլիս դարձուցին: Բայց խանն փախեան, եւ սոքա զհացին՝ աւար առին զտունս նոցա, եւ գտիկնայս նոցա՝ հանդերձ ութեւտասան աղախնեօք եւ շորս ներքենեօք՝ գերի վարեցին ի Հալի ձոր:

Արդ՝ յետ այսոսիկ իրրեւ երկու աւուրք ի վերայ անցին, արքն Ագուլիսի եւ մելիք Մուսին զթշնամութիւնս եւ զդաւաճանութիւնս իրեանց յայտ արարին, զի ի մէջ քաղաքին գրոճ տուեալ՝ ի վերայ զօրացն Դաւթի դիմեցին, մինչդեռ ի վանս սրբոյն Քովմալի էին նոքա՝ արտաքոյ քաղաքին, եւ ի քաղաքէ անտի սկսան զհրացանս արձակել ի վերայ նոցուն. սլլ սոքա խնայեցին ի նոսա, վասն զոյոյն համազգային, եւ զի ոչ կամէին մտանել յարինս այնքան քրիստոնէից. վասն զի ի քաղաքի անդ էին անելի քան զտասն հազար տուն Հայոց. ուստի ել արտաքս մելիք Փարսաղան, եւ անէ ցարսն քաղաքին. Արք եղբարք, հանգարտ լերուք, մի՛ եւս արձուկէք հրացանս, թոյլ տուք զի ելցէ տէրն մեր արտաքս եւ փնացուք աստի, եւ ձեզ ոչինչ մեղիցուք: Սլլ նոքա առաւել եւս վատթար

զամ օսմանցու զորքերը նրանց վրա հարձակեցին և երեք անգամ խորտակեցին Դաւթի քաջամարտիկ զորքերից:

Դրանից հետո պարսից արքան Դաւթին օգնութեան է ուղարկում երեք խաների, և օսմանցիները վերստին հարձակվելով դարձաւ խորտակեցին ու փախուստի դիմեցին: Այս ամենը այն պատճառով էր տեղի ունենում, որ ագուլեցոց իշխանները զազանապէս դաշնակից էին օսմանցիներին հետ, իսկ սրանք չգիտեին:

Երկու օր անց եկավ հասավ օսմանցիների զորքի բազմութունը և յցրեց Մարաղու դաշաբը: Այնտեղ բաժանվեցին երեք մասին: Իսկ ովքեր Դաւթի հետ էին՝ նույնպես երեք մասի բաժանվեցին. պարսից խաները մի կողմը, հայոց զորքը մյուս կողմը, իսկ տէր Ավետիսը իր գործով գնաց Երասխի կողմը: Երբ խմբվեցին պատերազմելու, պարսից խաները փախան օսմանցիներից, բայց հայոց զորքերը հաստատ մնացին, խփեցին, սատակեցին օսմանցիներից շատերին, իսկ ուրիշներին փախուստի մատնեցին: Ապա դարձան հետապնդեցին խաներին, հասան նրանց (մինչ նրանք Քավրէզ էին փախում) և նրանց ամբողջ զորքը Ագուլիս վերադարձրին: Բայց խաները փախան, իսկ սրանք գնացին ավար առան նրանց տները, նրանց տիկնանց՝ տասնութ աղախնով ու շորս ներքիններով, զերեվարեցին Հալիձոր:

Արանից հետ մտա երկու օր եւ անցավ Ագուլիսի տաճարդիկ և մելիք Մուսին ի հայտ բերին իրենց թշնամանքն ու զավաճանութունը, քանի որ քաղաքի մէջ գրոճ տալով հարձակվեցին Դաւթի զորքերի վրա: Մինչդեռ նրանք սուրբ Քովմալի վանքում էին, քաղաքից դուրս, [ղազադիւրներն] սկսեցին քաղաքից հրազենով զնդակոծել նրանց: Բայց իրենք խնայեցին նրանց՝ համազգի լինելու պատճառով և, քանի որ չէին ցանկանում այնքան քրիստոնեաների արյուն հեղել, որովհետև այն քաղաքում կար ավելի քան տասը հազար տուն հայ, ուստի մելիք Փարսաղանը դուրս եկավ և ասաց քաղաքի մարդկանց. «Երբայրեն՛ք, հանգիստ եղեք, հրացան մի կրակէք, թույլ տվէք, որ մեր տերը դուրս դա, զնանք այստեղից և ձեր զեմ մեզք չգործենք»: Բայց ագուլեցիք առավել

գուով, հարին եւ անդէն զմիջնորդն խաղաղութեան մինչդեռ խաղաղութեան բանս բարբառէր՝ սպանին գնա, որ եւ պտէրն նոցա զմէյիք Մուսին ի մահուանէ ապրեցոյց: Այլ որք ընդ Դաւթի էին, իբրեւ զայն տեսին, գիտացին զի վճարեալ էր այնուհետեւ շարութիւն նոցա. քակեցին զմի կողմն պարսպի վանացն եւ անտի յուցցին գնացին եւ ի գիւղ մի Քուրթաց հասին, եւ գտին անդ զբազում ինչս Ագուլեցոց՝ զձիս, զըորիս եւ զհազար երեք հարիւր ոչխարս սպանդանոցի, եւ զայլ ինչս նոցա անտի առին եւ գնացին ի Մեղրի:

Եւ յետ երկուց ամօրց՝ զօրականքն Դաւթի միւսանգամ ի յԱգուլիս արշաւեցին եւ եկին՝ որ ինչ էր նոցա արտաքոյ քաղաքին՝ զամենայն առին, եւ մօտեալք ի քաղաքն՝ յերկուց կողմանց հուր արկին, զի թերիս ելցեն արտաքս առ ի մարտնչիւ. զի ոչ կարէին հանգուրծել շարեացն եւ դառնն՝ զոր նոքա արարին: Եւ իբրեւ ոչ էին արտաքս առ նոսա, առին զաւարն եւ գնացին ի Մեղրի, եւ անտի դարձան ի Հալի ձոր եւ անդ օթեւանս կալան:

Եւ յաւուրսն յայնոսիկ՝ Դաւիթ Պէկն առաքէ զտէր Աւետիան առ զօրականսն որք էին ի Չափնդուր, եւ նոքա մերժեն զԴաւիթ եւ ոչ ընդունին զբանս նորա: Եւ նա դառնաց գայ առ Դաւիթ եւ զապատմութիւն նոցա յայտ առնէ նմա, եւ թէ որպէս կացուցեալք են ի վերայ ինքեանց զոստիկանս Օսմանցոց: Յայնժամ հրաման տայ Դաւիթ շորեքտասան դորադիտոց իւրոց երթալ կայնուլ եւ զնոսա կապեալս առ ինքն ածել. եւ էլին կազմեցան պատրաստեցան, ձի հեծան եւ գնացին հասին, հարին զնոսա, եւ կալան կապեցին զզօրավարսն եւ զՕսմանցի ոստիկան նոցա, եւ ածին կացուղին գնոսա ի Հալի ձոր առաջի Դաւթի: Եւ իբրեւ յանդիման եղեն նոսա, յառաջ մատուցեալ ազաշէին, երզմունս եւ զաշինս զնեկն եւ անէին. Այսուհետեւ քեզ հնազանդիմք մինչեւ ցմահ: Եւ հատատացեալ Դաւթի՝ արձակեաց զնոսա ի կապանաց, եւ զերեւո զօրավարս առ ինքն կթող, եւ զայսն ետ ի ձեռս տէր Աւետիսին, զի լինիցին ի ներքոյ հրամանաց նորա: Եւ նորա առեալ զնոսա ի Չափնդուրն, եւ արձակէ զիւրաբանչիւրն ի տունս իւրեանց:

Եւ յետ այսորիկ Բաթալի իսանն եւ զօրքն Օսմանցոց, ի գիշերի միում գան եւ հարկանեն զերիս գիւղս Հայոց, եւ կալեալ զերիս զօրավարս՝ ածեն ի Պարկուշաու: Եւ իբրեւ զայն

վատթար լինելով, խփեցին նաև իաղազության միջնորդին՝ մինչդեռ հաշտության խոսքեր էր ասում, սպանեցին նրան, որ իրենց տիրոջը՝ մելիք Մուսիին մահից փրկել էր: Իսկ ուրեք Դավթի հետ էին, երբ այդ տեսան, հասկացան, որ այլևս վերջացել էր նրանց շարությունը, բանդեցին վանքի պարսպի մի կողմը և այնտեղից դուրս ելան, գնացին և հասան թուրքերի մի գյուղ և այնտեղ գտան ագուլեցոց գույքը՝ ձի, շորի, հազար երեք հարյուր սպանդանոցի ոչխար և այլ բաներ, վերջրին այնտեղից ու գնացին Մեղրի:

Երկու օր հետո Դավթի զորականները կրկին Ագուլիս արշավեցին և եկան, մոտեցան քաղաքին, երկու կողմից կրակ տվին, որ գուցե ելնեն մարտնչելու, որովհետև չէին կարող հանդուրժել դավն ու շարիքը, որ գործեցին նրանք: Եվ երբ դուրս չեկան, վերջրին ազարը և գնացին Մեղրի, ապա դարձան Հալիձոր ու այնտեղ օթեանեցին:

Եվ այն օրերին Դավիթ-Բեկը տեր Ավետիսին ուղարկում է Չափնդուրում գտնվող զօրականների մոտ, իսկ նրանք մերժում են Դավթին և շեն ընդունում նրա առաջարկը: Եվ նա վերադառնում է Դավթի մոտ ու նրանց անհնազանդությունը հայտնում, և [պատմում], թե ինչպես իրենց վրա օսմանցի ոստիկան են կարգել: Այնժամ Դավիթին իր տասնչորս զորավարներին հրամայում է գնալ բռնել նրանց և կապկապած իր մոտ բերել: Եվ էլան պատրաստվեցին, ձի հեծեցին ու գնացին հասան, հարվածեցին նրանց և բռնեցին, կապեցին նրանց զօրավարներին ու օսմանցի զորականին և բերին հասցրին նրանց Դավթի մոտ՝ Հալիձոր: Եվ երբ գերվածները ներկայացվեցին՝ առաջ գալով ազաշում, երզմում ու խոստանում էին, ասելով, «Այսուհետև քեզ կհնազանդվենք մինչև մահ»: Եվ Դավիթը հավատաց, արձակեց նրանց կապանքնեք, և երկու զորավարի իր մոտ թողեց, իսկ մյուսներին տվեց տեր Ավետիսի ձեռքը, որ լինեն նրա հրամանի ներքո: Եվ նա տանելով նրանց Չափնդուր, յուրաքանչյուրին արձակեց իր տունը:

Արանից հետո Բաթալի իսանն ու օսմանցոց զորքերը մի գիշեր գալիս և հարվածում են հայոց երեք գյուղեր, բռնում երեք զօրավարի, տանում Պարկուշաու: Եվ երբ այդ լսեց տեր

լսէր տէր Աւետիսն՝ վաղվաղակի զգորսն ժողովէր, եւ յետ երկուց ատուրց յիւրիւրն Պարկուշատայ արշաւէր, եւ գիշերայն ի վերայ հասանէր, հարկանէր զհարուածս մեծամեծս, եւ գերկոթուրք զօրապետս ձերբակալ առնէր, եւ զամենայն ինչս եւ զստացուածս նոցա յաւար անէր ի Չափնդուր:

Եւ եղև ի ժամանակի յայնմից հիւանդանայ Գաթի եւ մեռանել իսկ խաղաղութեանը ի տան իւրում՝ ի Հալի ձոր, յամի Տեան 1728ին, եւ ի թուին Հայոց 632է, կեցեալ ամս վեց յիշխանութեան իւրում ի Աւփան:

Արդ՝ իբրեւ վախճանեցաւ Գաթի Պէկն, զօրականն Մխարանալը՝ կայսրցին խնայանց իշխան եւ պուխ զՄխիթար քապարապետս Գաթի: Բայց զի յետոյ եղեն անմիաբանք եւ տարաձայն յիբերաց (որ է քակտիչ եւ ապստամբիչ ամենայն հասարակութեանց), ուստի զօրացան ի վերայ նոցա Օսմանցիքն. եւ զկնի միոյ ամի՝ հասին պաշարեցին դերդն Գաթի քաղում զօրօք: Եւ անկաւ խոռվութիւն մեծ ի մէջ զօրականացն որք ընդ Մխիթարայ էին՝ ի բերդ անդր, եւ առաքեցին երկու ուսմբ զտէր Աւետիսն առ փաշայն Օսմանցոց, խօսիլ զխաղաղութիւն ընդ նոսա: Եւ իբրեւ զնացին առ նոսա, նոքա հաճեցան հաւանեցան, զերդմունս երդումն՝ ամենեւին ոչինչ մեղանչել նոցա, եւ պահեցին առ ինքեանս զտէր Աւետիսն: Եւ սորա եւս յանձն առին ի վաղի անդր բանայ նոցա զրեղին դուռն, եւ ի նմին գիշերի փախեալ Մխիթարն ի պարսպէ բերդին: Եւ յորժամ այց եղեւ՝ բացին նոցա զդուռն: Այլ անօրէն զօրքն Օսմանցոց իբրեւ ի ներքս մտին, մերժեցին անարգեցին զերդմունս եւ ոչ զաշինս փաշայիցն, եւ զամենայն այր զօրաւոր կոտորեցին եւ զկանայս եւ մանկունս գերի վարեցին, ի մենարանս կուսանացն մտին եւ զամենեսեան զերեցին. ապա զպարիսպս բերդին քանդեցին կործանեցին, հարթ եւ յատակ արարին, եւ առին զկէն եւ զորդիսն Մխիթարայ եւ զամենայն որ ինչ կրանդ, եւ թողին գնացին:

Բայց զտէր Աւետիսն փաշայն եթող ի Հալի ձոր: Եւ իբրեւ նոքա շուեցին անտի, այլ զօրք Օսմանցոց անդր հասին, որք իբրեւ կամեցան ունիլ եւ սպանանել զնա, նա փախուցեալ ի նոցանէ՝ անկաւ առ փաշայն, որոյ հրամանաւն առեալ զլստանիս իւր՝ զնաց բնակեցաւ ի Գաղատիայ: Եւ էառ զնեւրումն ի սրբազան Հայրապետէն Հոռմայ:

Ավետիսը, շատապ զօրք համաքեց եւ երկու օր հետո արշավեց Պարկուշատի երկիրը եւ գիշերով հարձակվեց, մեծամեծ հարվածներ հասցրեց եւ երկու թուրք զորապետի ձերբակալեց եւ նրանց ամբողջ ինչքն ու ստացվածքը ամար տարաւ Չափնդուր:

Եվ պատահեց այն ժամանակ, որ Գաթիի ճիւղանդացաւ եւ մահացավ իր տանը՝ Հալիձորում, խաղաղ պայմաններում, Տիրոջ 1728 եւ հայոց 1177 թվականին, Ղափանում իշխելով վեց տարի:

Արդ, Գաթիի-Քեկի վախճանվելուց հետո զօրականները միաբանեցին, իշխանաց իշխան եւ զխաղաղ կարգեցին Գաթի սպարապետ Մխիթարին: Բայց քանի որ հետո անմիաբան եւ տարաձայն եղան (որ ամեն մի հասարակութեան քակտիչ ու ապականող է), ուստի օսմանցիներն ուժեղացան նրանցից եւ մեկ տարի անց մեծաթիվ զորքով հասան պաշարեցին Գաթի բերդը: Եվ մեծ խոռվութեան ընկալ [այն] զօրականների մեջ, որ Մխիթարի հետ էին՝ ամբողջում, եւ տեր Ավետիսին եւ երկու հոգու հետ ուղարկեցին օսմանցոց փաշայի մոտ՝ նրանց հետ խաղաղութեան բանակցութեանը վարելու: Եվ երբ զնացին նրանց մոտ՝ նրանք հաճեցին, երգվեցին ընդ շեղանչել նրանց դեմ, եւ իրենց մոտ պահեցին տեր Ավետիսին: Սրանք նույնպես պարտավորվեցին հաշորդ օրը նրանց առջև բանալ բերդի դուռը, եւ այն գիշեր Մխիթարը փախավ բերդի պարսպից: Երբ լուսացավ՝ դուռը բացին նրանց առջև: Բայց օսմանցոց անօրին զորքերը հրք ներս մտան՝ մերժելով անարգեցին փաշաների երդումներն ու դաշինքը եւ բուրք զորավոր մարդկանց կոտորեցին, իսկ կանանց ու մանուկներին գերեվարեցին, մտան կուսակրոններին մենարանները եւ բուրքին գերեցին: Ապա բերդի պարիսպները քանդեցին-ամբրեցին, դարձրին հողին հաճասար եւ առան Մխիթարի կնոջն ու որդիներին եւ ամեն ինչ, որ կար այնտեղ, եւ թողին հեռացան:

Բայց փաշան տեր Ավետիսին թողեց Հալիձորում: Եվ երբ նրանք զնացին այնտեղից, օսմանցոց ուրիշ զորքեր հասան այնտեղ, որոնք երբ կամեցան բռնել եւ սպանել նրան՝ նա փախավ նրանցից, գնաց փաշայի մոտ, որի հրամանով վերցնելով իր ընտանիքը՝ գնաց բնակվեց Գաղատիայում: Եվ Հոռմի սրբազան հայրապետից ներումն ստացավ:

Այլ Մխիթարն փախուցեալ ի նոցանէ՝ երթայր վերստին զօրածողով լինէր ի Հայոց եւ ի Քուրքաց, զգօրսն Օսմանցւոցն խորակելր եւ առնոյր զվրէժ ի նոցանէ. զբազում ամուրս եւ զքաղաքս ի նոցանէ թափէր, եւ երթայր զՈւրդուար քաղաք պաշարէր, եւ իրրեւ զբոսմբ ածէր զայն ի նոցանէ՝ զամենեսեան ի սուր սուսերի սատակէր, եւ զաւար բազում առնոյր ի նոցանէ, եւ զհարիւր վաթսուն բեռինս ուղտուց: Եւ անտի դարձ առնլր եւ երթայր ժամանակ ինչ ի մեծ բերթն Խնձորէսք բնակլր, եւ անզ յիւրոցն հարեալ թօփով՝ մեռանէր յամի Տեառն 1730, յետ երկուց ամաց իշխելոյն: Զի նա յորմէ հետէ ի Խնձորէսք բնակլր. ասէին ցնա հայ բնակիչքն. Ել գնա աստի ի յամուրն քո. եւ նա ոչ լսէր նոցա: Ուստի յաւուր միում հարին զնա ի պարսպէն եւ սպանին, եւ հատեալ զզլուխ նորա՝ առին զնացին ի Քավրէզ, առ փաշայն Օսմանցւոց: Իսկ նա իրրեւ ետես զայն՝ զարմացաւ յոյժ, եւ ի սրտմտութիւն բարիութեան բրդեցաւ ի վերայ այնպիսոյ անզգամութեան նոցա, եւ ասէ. Ո՛վ անօրէնք եւ ամբարիշտք, զիա՞րդ իշխեցիք ի զուր տարապարտուց սպանանել զտէրն ձեր եւ զայդպիսի քաջ այր: Եւ հրամայեաց հատանել զզլուխս ամենեցուն նոցա՝ որք տարան զայն, եւ ըստ արժանեացն՝ հատուց զհատուցումն նոցա:

Արդ նորա զայսպիսի մեծ անօրէնութիւնս զորժեցին, թերեւ վասն այսորիկ՝ զի մի՛ զկիրս Հալի ձորոյ կրեցցին ի յՕսմանցւոցն, որպէս եւ նորայն կրեցին վասն արգել լինելոյ անդ Մխիթարայ: Իսկ զօրքն ամենեքեան ցրուեցան զնացին, ոմանք ի նոցանէ՝ առ իշխանն Գուգարացոց, եւ այլք՝ յայլուր:

Իսկ Մխիթարը փախչելով նրանցից, զնաց վերստին զօրք հավաքեց հայերից ու թուրքերից, օսմանցոց զորքերը խորսակեց և նրանցից վրեժ լուծեց, բազում ամրոցներ ու քաղաքներ նրանցից ազատեց և զնաց Ուրդուար քաղաքը պաշարեց, և ում որ նրանցից բռնում էր՝ բոլորին սուր ու սուսերով օստակում էր և նրանցից առնում շատ ավար՝ հարչուր վաթսուն ուղտաբեռ: Այնտեղից զարձակ զնաց որոշ ժամանակ բնակվեց Խնձորեսքում, և այնտեղ յուրայինները խփեցին Քնդանոթով, և մեռավ Տիրոջ 1730 թվականին, երկու տարի իշխելուց հետո: Որովհետև որ օրվանից որ Խնձորեսքում էր բնակվում, հայ բնակիչները նրան ասում էին. «Այնտեղից ել զնա քո ամբողջը», — և նա չէր լսում նրանց: Ուստի մի օր խփեցին նրան պարսպից ու սպանեցին և, կտրելով նրա զլուխը՝ վերցրին զնացին Քավրիզ՝ օսմանցոց փաշայի մոտ: Իսկ նա այդ տեսնելով՝ շատ զարմացավ և խիստ զայրացավ նրանց այդպիսի անզգամության պատճառով և ասաց. «Ո՛վ անօրեններ ու ամբարիշտներ, ինչպե՞ս համարձակվեցիք բոլորովին անտեղի սպանել ձեր տիրոջը և այդպիսի քաջ մարդուն»: Եվ հրամայեց կտրել բոլոր նրանց զլուխները, ովքեր տարել էին զլուխը, և ըստ արժանավույն նրանց հատուցեց:

Արդ, նրանք այսպիսի մեծ շարիք գործեցին, թերևս այն բանի համար, որ օսմանցիներից Հալիձորին Եկած պատուհասն իրենք ևս չկրեն Մխիթարի՝ այնտեղ հանգրվանելու պատճառով: Իսկ բոլոր զորականները ցրվելով զնացին, նրանցից ոմանք՝ զուգարարոց իշխանի մոտ, մշտաներն այլուր:

Եւ ի յաւորտ բանիս, տսեմք թէ շա՛ր է արդարեւ եւ դժընգակ՝ անմիաբանութիւնն ընկերաց ի մէջ հասարակութեան, եւ նախադասելն զբարին եւ զօգուտն իւրոյ անձին՝ բարոյ հասարակութեան իւրոյ: Են յորում հասարակութեան եւ գտանիցի շարս այս, նոյնժամայն եղծէ եւ ապականէ եւ բնդունայնացուցանէ զնոյն | հասարակութիւնն, թէ՛ տուն իցէ, թէ՛ քաղաք, թէ՛ ազգ իցէ, եւ թէ՛ անպարտելի մեծ թագաւորութիւն: Զի՛նչ մեծագոյն քան զկայսերութիւն Մակեդոնացւոց եւ Հռոմայեցւոց, եւ ընդէ՛ր ի սպառ կործանեալ բարձան ի միջոյ: Վասն զի պակասեցաւ ի նոցանէ միաբանութիւնն եւ սէրն հասարակութեան, որով զօրացեալ իսկ էին:

Ընդէ՛ր եղև եւ կործանումն ազգին մերոյ, Երկրին մերոյ եւ թագաւորութեան. վասն զի բարձաւ միաբանութիւնն յիշխանաց եւ ի նախարարաց մերոց: Զի որպէս միաբանութիւնն հոգի է եւ կեանք՝ ամենայն հասարակութեան, նոյնպէս եւ հակառակն սորին, այսինքն անմիաբանութիւնն՝ եղծիչ է եւ սատակիչ ամենայն հասարակութեան: Արդ՝ ողորմեցաւ արդարեւ Աստուած ամենայն տանն Սիսակայ որդւոյն Գեղամայ, յարուցանել նոցա զԴուիթ եւ զայլ ամենայն որդիս զօրութեանց, որք քաջացան եւ ի բաց վանեցին զամենայն ապականիչ երկրի իրեանց: Ո՛վ թէ ո՛րպէս զօրացան, ընդդէմ ելին մեծամեծ թագաւորաց եւ ապրեցան եւ անպարտելի մնացին ի նոցանէ՛: զթուլեամբ վերին խնամոցն, մինչդեռ էին միարունք ի միասին: Բայց իրրիւ եհաւ առ նոսա ապականիչ ախտս այս անմիաբանութեան, իսկոյն եղծան լուծան բաժանեցան եւ եղևն իբր զԷդեալս: Զի մեռաւ Դուիթ ի քալջութենէ որոյ սարսէին ամենայն բռնակալը յուսացեալքն

Եվ խոսքիս ավարտին տսենք, որ արդարն շար է ու զըժընդակ՝ հասարակութեան մեջ ընկերների անմիաբանութեանը եւ սեփական անձին օգտակարն ու բարին հանրութեան բարուց վեր դասելը: Ո՛ր հասարակութեան մեջ եւ լինի այս շարքը՝ իսկոյն եղծում ու ապականում է եւ անիմաստ է դարձնում տվյալ հասարակութեանը՝ լինի ընտանիք թե քաղաք, ազգ լինի թե անպարտելի մեծ թագավորութեան: Ինչն էր ավելի մեծ քան Մակեդոնացոց եւ Հռոմայեցոց կայսրութեանները, եւ ինչո՛ւ իսպառ կործանվելով վերացան. որովհետև նրանց մեջ նվազեցին հասարակաց միաբանութեանն ու սէրը, որոնցով հենց զորացած էին:

Ինչո՞ւ եղավ նաև մեր ազգի, մեր երկրի եւ թագավորութեան կործանումը. որովհետև մեր իշխանների ու նախարարների միջից վերացավ միաբանութեանը: Քանի որ ինչպես միաբանութեանը ամբողջ հասարակութեան հոգին ու կյանքն է, նույնպես եւ սրա հակառակը՝ այսինքն անմիաբանութեանը, ամբողջ հասարակութեան քայքայիչ եւ կործանող է: Արդ՝ Աստված իսկապես ողորմեց Գեղամի որդի Սիսակի ամբողջ տանը՝ տալով նրանց Գավթին ու մյուս բոլոր դորականներին, որոնք հերոսացան եւ վտարեցին իրենց երկրի բոլոր ապականիչներին: Օ՛ր, ի՛նչպես զօրացան, ընդդէմացան մեծամեծ թագավորներին եւ փրկեցին ու յալարտվեցին նրանցից՝ աստվածային խնամոց զթությամբ, քանի զեռ միաբան էին: Բայց երբ նրանց հասավ անմիաբանութեան կործանարար այս ախտը՝ իսկոյն քայքայվեցին, լուծվեցին, մասնատվեցին եւ դարձան շեղծի նման: Որովհետև մահացավ Գավթիթը, որի քաջութեանից զոգում էին իրենց ուժին ապավինած բոլոր բռնակալները: Եվ հաշորդեց Միսիթարը, որ ա-

ի զօրութիւնս իրեանց: Եւ յազորդեաց Մխիթարն, որ իբր կորին առիւծո: զոչեաց ի լիրանց Սիւնեաց, եւ ի նմանէ սարսեցան ամենայն գաղանք ի մորիս իրեանց, եւ էջ եւ յափրշտակեաց զյափշտակութիւն ի միջոյ գազանաց, եհար խորտակեաց զեղջիրս հպարտաց, հատուց զհատուցումն եօթնապատիկ ի գլուխս թշնամեաց, եւ յաւար էառ զփառս նոցա: Այլ գտան անօրէնք ի մէջ ժողովրդեանն, որք ախտացեալ իոկ էին այսու ժանս ախտիւս անմիաբանութեան, ուստի իշխեցին սպանանել զառաջնորդն իրեանց, եւ մերժել ի հասարակութենէ իրեանց զողորմութիւնն Աստուծոյ:

յուծի կարչունի նման գոչեց Սյունյաց լեռներից, և բոլոր գազաններն իրենց որջերում սարսեցին նրանից, և իշավ ու գազանների միջից հափշտակեց (նրանց) զավթած ավարը, խրփեց խորտակեց բարձրամիտների գոռոզութիւնը, յոթնապատիկ հատուցմամբ թշնամիների գլուխներ կտրեց ու ամոթահար թողեց հեթանոսների մեծամեծներին, և ավար առավ նրանց փառքը: Բայց ժողովրդի մէջ զանվեցին անօրէններ (չարադործներ), որ նաև վարակված էին անմիաբանութեան այս զազրելի ախտով, ուստի հանդգնեցին սպանել իրենց առաջնորդին և հեռացնել իրենց հասարակութիւնից Աստուծոյ ողորմածութիւնը:

Այսօրիկ էին զօրավարք եւ զօրապետքն Դաւիթ Պէկին, մինչ էրն ի Շնհէր. Մխիթարն, մեծ Կորկին, վրացի Յօհաննէան, Բանդուր Զաքարիա իշխանն, Փոքր Կորկին, Աւդանտել իշխանն, Պայիւդուր իշխանն վրացի (արդ սոքա վրացի տախն, ըստ որում էին յերկրէն վրաց, այլ ոչ եթէ էին ի վրաց ազգէն, վասն զի Դաւիթ եւ ամենայն զօրավարք եւ զօրքն իւր էին ի յազգէ Հայոց), դարձեալ Մատուրն, Ղարալէտօզն, Թագէտսն, Նդիազարն, Յարութիւնն եւ այլն, այսքան զօրօք...

Որք ի Շնհեր բանկէին քաջ զօրավարին Դավթի՝ էին այսօրիկ. Պուան զօրապետն, Պակի զօրապետն, Մինասն, Ստեփաննոսն, եւ ընդ նոսա 550 զօր:

Որք ի Տաթև՝ էին այսօրիկ. Ղիջին, Այսին, Եսային, Տիրացուն, Սիմէոնն, Արկարն, եւ ընդ նոսա 400 զօր:

Որք ի Զանդուր գաւառին՝ էին այսօրիկ. Թորոսն, Վարդանն, Մարսաթան, Նուայարն, Թովմասն, Թուրինչն, Յօհաննէան, եւ ընդ նոսա 2000 զօր:

Եւ ի Կալեր էր Պապ զօրապետն, եւ ընդ նմա 700 զօր: Իսկ Ստեփաննոս Վարդանէսեան, որ ի տանէն Շահումեան, էր սպարապետն եւ տեղեկայն Պապայ, եւ էր սիրելի յաշտ Դաւթի, վասն իւրոյ քաջութեան եւ ազնուականութեանն. ուստի ետ նմա յետոյ նաեւ զիշխանութիւնն եւ ղկալուածս էրից Մելիքաց:

Եւ ի Մեղրի էին այսօրիկ զօրավարք. այսինքն՝ Կոստանդին, Յօհաննէան, Սարին, Առաքելն, եւ ընդ նոսա 400 զօր: Սօքա ղդէմ կալան ութուտասան հազար զօրացն ի լամուր աւանն Մեղրեայ, եւ ի զիշերի միում սակաւուք ի վերայ յարձակեցան ութուտասան հազարացն, եւ ետուն նոցա զմեծամեծ հարուածս:

Տես այսօրիկ օրդիքն Մաղաջուղին եւ Տիւնչի մականուանելոյն էին, շորեք հարիւր արամբք:

Զօրավարն Սիսանայ՝ հինգ հարիւրով:
Մէլիք Ղուչուն՝ երկու հարիւրով:
Աւշար Երէցն, որ եւ կոչի տէր Դասպար, երկերիւր յիսնաւ:
Ատոմ զօրավարն Պաղաբերդու՝ հարիւր յիսնաւ:
Ղազար զօրավարն Կուլբերդին՝ հարիւր տասամբ:
Սարգիս զօրավարն Շիվանու ձորոյն՝ երկերիւր յիսնաւ:
Մելիք Փարսադան ի Հալի ձոր՝ երկրին՝ երկերիւր յիսնաւ:

Մրանք էին Դավթի-Բեկի զօրավարներն ու զօրապետները, երբ Շնհեր ամրոցում էր. Մխիթարը, մեծ Կորկին, վրացի Հովհաննէսը, Բանդուր Զաքարիա իշխանը, Պայիւսուր վրացի իշխանը (սրանք վրացի են կոչվում, որովհետեւ վրաց երկրից էին, ոչ թե նրանց ազգից. քանի որ Դավթին ու իր բոլոր զօրավարները հայոց ազգից էին, լուսավորչական), գարձալ Մատուրը, Ղարալիտը, Թագետսը, Նդիազարը, Հարությունը եւ այլք, այսքան զորքով:

Դավթի՝ Շնհերում բնակվող քաջ զօրավարները սրանք էին. Պուան զօրապետը, Պակի զօրապետը, Մինասը, Ստեփանոսը, եւ նրանց հետ 550 զորք:

Ովքեր Տաթևում էին՝ Ղիջին, Այսինը, Եսային, Տիրացուն, Սիմեոնը, Արգարը, նրանց հետ՝ 400 զորք:

Եվ մելիք Փարսադանը Հալիձոր երկրում էր 250 մարդով: Զավնդուր գավառում էին այս զօրավարները. Թորոսը, Նուբարը, Վարդանը, Մարսաթանը, Թովմասը, Թուրինչը, Հովհաննէսը եւ նրանց հետ 2000 զորք:

Կալերում էր Պապ զօրապետից եւ նրա հետ 700 զորք:

Իսկ Ստեփանոս Վարդանէսյանը, որ Շահումյան տնից էր, Պապի տեղակալն ու սպարապետը եւ սիրելի էր Դավթի աշքում՝ իր քաջության ու ազնվականության պատճառով, ուստի եւ Դավթիքը նրան տվեց իշխանությունն ու երեք մելիքների կալվածները:

Եվ Մեղրիում էին այս զօրավարները. այսինքն, Կոստանդինը, Հովհաննէսը, Սարին, Առաքելը եւ նրանց հետ 400 զորք: Մրանք ղիմագրավեցին տասնութե հազարանոց զորքին Մեղրի բերդավանդում եւ մի զիշեր քվորով հարձակվեցին տասնութե հազարի վրա ու նրանց զորեղ հարվածներ հասցրին:

Մրանց հետ՝ Մաղաջուղի եւ Տիւնչի մականվանյալի որդիները 400 հոգով էին:

Սիսական զօրավարը 500 հոգով էր:
Մելիք-Ղուչուն՝ 200-ով:
Ավշար էրեցը, որ կոչվում է նաև տեր Դասպար, 250 մարդով:

Բաղաբերդի Ադամ զօրավարը 150 մարդով էր:
Կուլբերդի Ղազար զօրավարը 110 մարդով էր:
Շիվանիձորի Սարգիս զօրավարը՝ 250 մարդով:
Մելիք Փարսադանը Հալիձոր երկրի՝ 250-ով:

Եւ տէր Աւետիսն ի նոյն Հալիճոր՝ չորեք հարիւր վաթսուն եւ ութն արամբ:

Այս տէր Աւետիս արար զբազում մեծամեծ քաղաքիւնս, որպէս եւ ի պատմութեանս իսկ տեսանի, զի էր կարի քաջ եւ արիասիրտ եւ զօրասոր յոյժ՝ բանիւք եւ զործովք. եւ վասն այսորիկ նա յորմէ հետէ հետացեալ ի հայրենի երկրէն պանդըխտեղաւ ի Գաղատիայ, բազումք յորդորէին զնա ի հայրենի նորին գաւառէ՝ անդրէն դառնալ առ նոսա եւ պաշտպանել զերկիրն զայն. բայց նա հրաժարէր յաղաղս պատուոյ իւրոյ քահանայական կարգին:

Եվ տեր Ավետիսը նույն Հալիճորում՝ 468 մարդով:

Այս տեր Ավետիսը բազում մեծ սիրանքներ գործեց, ինչպես Պատմության մեջ եւ երևում է. շատ քաջ էր ու արիասիրտ, և խոսքով հույժ գորավոր, և զործով, և սրա համար, երբ նա հեռանալով հայրենի երկրից պանդխտեց Գաղատիայում, շատերը նրա հայրենի գավառից հորդորում էին վերադառնալ իրենց մոտ և պաշտպան կանգնել երկրին: Բայց նա հրաժարվում էր՝ քահանայական կարգի պատվին:

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՂԱՓԱՆՅԻՈՅ

Մ Ա Մ Ե Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն
(Պատու՝ Ստեփան Շահումեանի)

Քէ ՌՐՊԷՍ Ի ՎՏԱՐԻՆ ԹԱԿԱԵՈՐՈՒԹԵԱՆՆ ՊԱՐՄԻՅ
ՀԱՅՔՆ ԽԱՓԱՆՈՒ Ի ԿՈՒՒ ԵՂԻՆ

Ձկնի խմբելոյն Աղուանից ի վերայ Պարսից շահ Նուսէի-
նին եւ սասակելոյ զնա, եւ զաթու թագաւորութեանն յսիրոշ-
տակելոյ, որ եղեւ 1170 թուականին Հայոց [-1721], ի ժա-
մանակի յորժամ կակզի թաթարքն ի յերկիրն Պարսից ի կող-
մանս Հայոց եւ Աղուանից արշաւեցին եւ զգիւզորէսն Գանջու
եւ Շամախու սուպատակեալ յաւար առին, որք եւ զԱղուանցիին
ի Մասուրեկեան տոհմէ գիշխանն Շամախու սպանին, եւ զս-
մենայն զօրաւոր դիմակեացսն սատակեցին, եւ զժողովոր-
դրս երկրին եւ զկանայս եւ զմանկունս գերի վարեցին: Զո-
րոց մի ըստ միողէ այժմ յայսմիկ վայրի շուհիմք պատմել:
Եւ կամ թէ զիւրոգ զայսչափ շարիս տեսեալ Հայոց Գուգախ
գաւառի, ընդդէմ ելին նոցա ի բաց վանել, զունդ կազմեցին,
զզէն զգեցան, պատրաստեցան ի պատերազմ, ճակատեցան
առ թարթար գետովն՝ ընդդէմ ամենայն յարձակելոցն յաս-
պատակութիւն երկրին իրեանց. այսինքն՝ թէ՛ Լէկղի թա-
թարին եւ թէ՛ Պարսից: Զայսոսիկ զամենեսեան յայսմ վայրի
ոչ ունիմք գրել. այլ միայն զխմբելոյն Հայոց յեթնաբերդ
գաւառին Խափանու Լզեկոց ձեռն արկանեմք պատմել:

Յամին 1171 հայկառդեանս թուականի [-1722], յորժամ
յուան բնակիչք Լոթնարերդեան գաւառին Խափանու զասպա-
տայն եւ զաւերումն Գանջու եւ Շամախու, Հայք եւ Պարսիկ
առ հասարակ խոռովեցան եւ զահի հարեալ սասանեալ | տագ-
նապէին, եւ իբրեւ ամիսս երկուս եւ երիս առ միմեանս երթ-

եւեկս առնել ի միմեանց կասկածէին: Քանզի զանձինս ի-
րեանց առ հասարակ ի ինամոց ընդհանրական ընտանի
խնամակալութեան բոլորովիմք լքեալ, եւ լուծեալս տեսա-
նէին, եւ վասն այսորիկ բաղաք ի քաղաքէ, ողզ յազգէ՝ եւ
իշխան իշխանէ՝ զկասկածանս թշնամութեան կրեալ տագ-
նապէին, որպէս եւ գրեալ է՝ թէ «Յաւուրսն յայնոսիկ ոչ
քոյր թագաւոր Իսրայելի, եւ այր իւրաքանչիւր զհանոյս ա-
շաց իւրոց առնէր»: Սոյնպիսի աղէտս շարեաց եւ սորս կրէին:

Ի սոյն աւորս դառնութեան սասանութեան, Մտեփանոս
անուամբ ոմն ի կողմանցն Կալիբու վանքեցի, ի Հայոց աղգէ,
խորհուրդ ի մտի զնէր անցանել ի Միւսեանց գաւառն եւ գնալ
հասանիլ յաշխարհն Վրաց ի Մցխիթ քաղաք, առ Շահնաւուզ
իշխանն Վրաց, եւ խնդրել ի նմանէ զայր մի տալ Խափանու
ի զօրագրութս, եւ հրաման տալ նմա զօրաժողով լինելոյ, եւ
զերկիրն ի թշնամեաց պահպանելոյ. զի զայս ոչ ոք ի սոս-
կականացն իւրովի առնել համարձակէր. եւ եթէ անհիցէր ոք,
իբրեւ սպասամբեալ ի տէրութենէ՝ ի բաց մերժիւր ի ժողո-
վըրդենէն: Այլ իշխանն Վրաց մեծ էր, եւ զայսպիսի զօրուզ սխ
յայնմ գազառի կացուցանել նմա անկ էր: Իսկ արդ՝ թէ
չրո՛վ մարթասցի զհայցուածն իւր առաջի իշխանին արժա-
նաւոր ցուցանել, խորհեցաւ սուտ զիրս յանուն յիսուն արանց
տանուտերանց Խափանու յօրինել եւ ըստ նմանութեան իւրա-
քանչիւր կնքոց նոցա զկնիքսն քանդակել, եւ զայն գիրն նո-
քօք կնքեալ հաստատել: Եւ զօրութիւն բանից հայցուածոց
հրովարտակին՝ այսպիսի ինչ էր. Տո՛ւր մեզ զայր մի՛ լինիլ
զօրագրութս, որպէս զի քոյին հրամանաւ լիցի մեզ այս օրի-
նաւոր, եւ մեր զօրսն հողամք պատրաստել, եւ նոքօք ուզ-
գաւառն մեր ի թշնամեաց աներկեան առնել: Ել զնաց Ստե-
փանոս եւ Եհաս ի Մցխիթ քաղաք, յանդիման եղեւ իշխանին
Վրաց, եւ զոյժ տուեալ նմա յաղագս նախաշիշտատակեալ քա-
ղաքացն՝ պատմեաց նմա զամենայն վտանգս եւ զխոռովու-
թիւնս, եւ զահն եւ զերկիւղ ժողովրդեանն Խափանու, եւ մա-
տոյց նմա զհրովարտակն զոր արարեալ էր յանուն տանու-
տերանցն: Հաճոյ թուեցաւ իշխանին հայցուածն իւր, զոր յա-
նուն նոցա հայցէր:

Եւ ետ գԴաւութ Պէկն, որ ի յազգէն Հայոց, երկու հազար
արամբ, եւ զիշխանութիւն ետ նմա զզօրս գումարել եւ պահել
զերկիրն Խափանու:

Եւ ել նա յերեսաց իշխանին Վրաց եւ գնաց ժողովեաց իւր զօրս երկու հազար սպառազինաց եւ զքսան հարիւրապետս (որոց անուանքն են այսոքիկ, Ավթանգել, Կեօրկի, Կեօրկի փոքր կոչեցեալ, Սատուր, Ղարակեօղ, Քաթոս, Ծղիազար, Յարութիւն, եւ այլն, եւ Ստեփանոս ընդ նոսա), եւ եկն հմուտ նորօք ի գաւառն Սիւնեաց: Ազգ եղև, դաւառապետին նախընկանուն՝ եթէ Դաւութ Պէկն երթալ ի նափան, զօրածողով լինի, անդ: Ել նա երկուտասան հազարաւ ի վերայ Դաւութ Պէկին: Իսկ նա իբրև լուաւ զայս, հրաման ետ զօրս ժողովի ի տանէն Սիւանայ, եւ ժողովեալ խմբեցին զչորս հողաբոս արանց, եւ զառաջին երկու հազարն յաւելեալ ի նոսա՝ եղևն վեց հազար վառեալք ի պատերազմ, եւ նորօք հանդերձ ձապատեցաւ ի վերայ նախիջնանու գետոյն՝ ընդդէմ ի նանին: Արդ՝ իբրև բախեցան ընդ միմեանս, զօրքն ի նանին ի փախուստ դարձան, եւ սորա զկնի նոցա պնդեալ փախստեալս տանէին ի 18 ժամէ աւուրն մինչև ց21 ժամն վանեցին: Եւ ի 22 ժամուն փախստեալքն ամենեքեան ի միասին հաւաքեցան ի կրունկս ընդդէմ Հայոցն դարձան: Իսկ Հայքն փախուստեալք եղևն ի նոցանէ մինչև ի գետափն, 2200 մարդ գետակուր եղևն, իսկ Դաւթ Պէկն, Ավթանտէն, եւ երկրորդան Կօրկիքն ամբացան ի վէմ մի յափն գետոյն, եւ անտի մինչև ց2 ժամ դիշերոյն հասին ի Սիւան, եւ ամենայն զերծեալքն ի փախստեղից ժողովեցան ի վերայ Դաւութ Պէկին: Եւ անտի եկին յերկիրն Տաթև, եւ զզօրն ժողովեալ առ ինքն՝ նստաւ ի Վանս:

Եւ իբրև լուան բնակիչքն Չաւերու զգայն Դաւթ Պէկին՝ դիմեցին առ նա, եւ զառաջինն դիմեաց Յորոսն, որ բնակէր ի Խորձոր, զալ եւ անուն ի նմանէ զիշխանութիւն զօրապետութեան. եւ գնացեալ ի Չաւերու՝ ժողովեաց զարսն տեղւոյն առ ինքն. մնաց անդ:

Յետ այսորիկ աւուրքն աւուրք զարնանային, եւ եկն հօտ մի ոչխարաց Սուլտանին, յորում էին 2000 ոչխար եւ 12 հովիւ, արածիլ ի յարտորայս նոցա. եւ զայս իբրև լուա Յորոս հարիւրապետն՝ վազվազակի առաքեաց զարս, եւ կոտորեցին զհովիւն եւ առին զամենայն հօտն: Արդ՝ զայս իբրև

Այս եւ յայտրոգ հինգ տողերց աւելի ուշ գրուած, տարբեր գրով, յետոյ ատաններն թուղթով փակցուած են բնագրին մէջ: Այդ պատճառով թերեւ որուած է Դաւիթ եւ ոչ թէ Տաւութ, կամ Գորոս՝ փոխան Քարթլի:

լուա Պարկուշատու Փաթալի Սուլտանն եւ իւր եղբայրն Արաքի Սուլտանն, թէ Հայքն Չաւերուտեան ապստամբեալ են ի Յորթաց եւ կոտորեալք են զնոսա, գրեաց վազվազակի ի Լեազ Մանանիր օղլի Սափի Դուլոյն այսպէս, թե այս ինչ օր երկուտասան հազարու ելանեմ ես ի վերայ Հայոց, դու եւս առ ընդ քեզ զամենայն զօրս Տաճկաց որք են ի Կենաուզն, եւ դու այդի եւ ես աստի էլցուք ի վերայ Հայոց եւ զնշնոցուք զնոսա ի միջոյ: Այլ Սափի Դուլին ոչ էառ յանձն. եւ ել Փաթալի նանն երկուտասան հազարաւ ի վերայ Չաւերուտեան. իսկ նոքա առաքեցին յառաջագոյն ի Կամնադրոյ ի յիշկերտոյ 150 սպառազէն, կայնույ զկիրճս Ճանապարհին, զի էր անտառախիտ յոյժ, եւ զարան մտին նոցա անդ: Արդ՝ զօրքն Յորթաց իբրև հասին անդ, զօրքն Հայոց արձակեցին ի վերայ նոցա զճրացանս՝ մինչև ի դարձուցանել զնոսա ի կրունկս. եւ իբրև դարձան նոքա, սոքա պնդեցան զկնի եւ կոտորեցին ի նոցանէ չորս հազար այր, եւ մնացեալքն փախեան ի Պարկուշատ: Բայց հետեւեալ աւուրն, ել Լեվազ Սափի Դուլին 300 սպառազէն արամբ, եւ եկն նենգութեամբ ի յԱփկու վանքն, եւ գրեաց Իքաց իշխանացն՝ զի եւ նոքա եկեցեան, որպէս զիշխանիւ եւ զամենայն զիւղորայս Հայոց, որք են անդ, աւերեցեն. եւ ոչ կամեցաւ Միրզասայիւն: Այլ զայս ամենայն իմացեալ արքն Մանդուտ, առաքեցին արս ի Չաւերուտեան եւ ասեն՝ թէ ել Սափի Դուլին եւ զայս ինչ եւ զայս ինչ խորհեցաւ առնել:

Յայնժամ ել անտի Յորոս Պէկն՝ հինգ հարիւր արամբ՝ ի դիշերի, եւ ի յառաւուտուն պահու յերեքասաներորդ ժամու եհաս ի յԱփկիս. եւ զայն տեսեալ Սափի Դուլոյն՝ փախեաւ ի նմանէ, եւ նա պնդեցաւ զկնի նոցա եւ Լճուր ի նոցանէ 80 այր. եւ ի ժամանակին յայնմիկ սորա հարին կոտորեցին զերիս զիւղս Յորթաց եւ առին զամենայն ինչս նոցա եւ զարձան ի Մանիւ: Արդ՝ իբրև լուր եղև բանս այս ի Քիս, ժողովեցան ամենայն արք տեղւոյն այնորիկ ի միասին եւ եկին արտաքս. եւ էջ առ նոսա Յորոսն ի գլխոյ Մանիւին, եւ հարեալ ի դիմի՝ կոտորեաց ի նոցանէ զբազումս, եւ այլքն փախեան ի Քիս. եւ նոքա զամենայն զկնի եւ զորդիս իրեանց հաւաքեալ էին ի վերայ բարձրագոյն ինչ պագաթան մերձ ի շէնն. հրամայեաց Յորոս զօրացն ոչ պնդիլ զկնի նոցա, այլ երթալ հարկանել զթաղաքս նոցա, եւ առնուլ յաւարի զամենայն

ստացուածս նոցա, եւ զտունս նոցա այրել. եւ իրրեւ կատարեցին՝ դարձան անդրէն ի Մանչեւ, եւ երեք օր հանգեան անդ: Եւ կոչեալ առ ինքն զՊապ Կալեքեցի՝ զորդին Սրապիոնի, կոցոյց զնա կառավար ի վերայ երկրին Կենայուզոյ, եւ ինքն դարձաւ ի Զաւուհդուրն: Իսկ Պապայ զնացեալ անդ՝ զօրածոզով եղև, եւ եկն ի Կալեքու: Բայց վերոյ ասացեալ Սափի Ղուլին ի Լեվազու ձորն, որքան թուրքի դիպորայք գոյին, առեալ փախեալ ի յՈւրդուվար, եւ մնաց միայն շորս դիւր թուրքաց, եւ գերիս դիւզան՝ այսինքն Դամալի, Շրդի եւ Պիրենայ, ի յԱրձաւաքարէն, հրամանաւ Պապայ զօրատեսին: Հաւաքեցին ի Կալեքն, եւ զնոսա ի մեծէն մինչեւ ի փոքր կոտորեցին, եւ դբոյր ինչս նոցա առին եւ մնաց մի միայն թաղ՝ յորում էր 60 տուն. նոքա ազգակ բարձին առ սոսա՝ թէ մեք հնազանդիմք ձեզ, եւ խնայեցին ի նոսա:

Յետ այսորիկ իրրեւ երկու ամիս ի վերայ անցին, եւ Սափի Ղուլին 500 արամբ ի յՈւրդուվարէն, եւ գիշերայն եկն ի Սալիպուն եւ հար գերկուս դիւզու: Հայոց, դարսն կոտորեաց եւ դիկն եւ զորդիս նոցա վարեաց ի գերութիւն, եւ զինչս նոցա: Զայս իբրեւ լուս Դաւութ Պէկն, կոչեաց զմի ոմն ի հարիւրապետացն՝ որոյ անունն էր Մխիթար, եւ ստաքեաց զնա եւ զզօրս նորա ի վերայ նոյն մնացեալ 60 տանն թուրքաց, եւ նոքա եկեալ զամենեսեան զնոսա ի տունս իւրեանս իբրեւ զոչխար մորթեցին, եւ առին զինչս նոցա. եւ անտի գնացին ի յանապատն Հայի ձորոյ, եւ տեսին զի այն պարսպեալ էր եւ ամուրս կանգնեալ. հրամայեաց եւ Պապայ հազարապետին գնալ ի ձորն Լեւազու, զի որքան թուրք իցեն մնացեալ անդր՝ կոտորեսցեն, եւ Պապ հազարապետն, 1500 այր ընդ նմա, եւ եկին ի Լեւազու ձորն եւ ոչ զօր գտին անդր ի թուրքաց, զի սակաւ ոմանք մնացեալ էին, եւ նոքա եւս փախուցելու անկան ի յՈւրդուվարն: Իսկ Պապ շննեաց եւ եգիտ անդ զբազում ինչս եւ զստացուածս, եւ առաքեաց գայնս ի Զուվալու եկեղեցին, եւ կացոյց անդ պահապանս, եւ ինքն խաղաց չնաց ի Վաչրիվարու դիւղորայսն Հայոց եւ թէ՛ | ի սոցանէ եւ թէ՛ ի Լեւազու դբազում ինչս հհան, եւ ի նոսա եգիտ գերիս՝ տունս թուրքացեալս, եւ կոտորեաց զնոսա, եւ էառ զինչս նոցա եւ առաքեաց զնոսա ի Զուվար, եւ այլ ոչ եւս մնաց թուրք

ի խափան: Բայց միայն ի կողմանս Փոստուրուքա սարին ժողովեցան թուրքն ի Զեուս բերդն, որոց զլուխն էր Աւլամաղ Պէկն: Զայս իբրեւ լուս Զաւութ Պէկն, գրեաց ի Հայուձորոյ առ թորոս հազարապետն եւ առ Պապ հազարապետն, զի եւ նոքա ելցեն անտի զօրօք իւրեանց ի վերայ հհնիցն թուրքաց, եւ ինքն եւս հհաս ի վերայ նոցա յայնմ կողմանէ. մարտ եղին ընդ նոսա, հարին սատակեցին զնոսա մինչեւ ցՅՅ ժամ աւուրն, եւ ոչ մի ոք զերծաւ ի նոցանէ: Եւ անտի իբրեւ Լիկն ի Ղարաչիմէն, թորոս Պէկն ել ընդդէմ Զաւութ Պէկին, եւ ասէ. Զքեզ ոչ խնդրեմ, այլ զերկիրն իմ եւ պահապանեմ: Եւ անտի դարձաւ ի Զավուհդուրն, Դաւութն զնաց ի բերդ իւր, եւ Պապ՝ ի Կենայուզն:

Արդ յետ այսոց բանիցս, թորոս ժողովեաց յիւր երկրէն վեց հազար զօրս՝ առ ի գնալ ի վերայ Ուրդուվարայ: Յայնժամ Մելիք Յոաննկուն ի Սոցիվանակու գրեաց առ թորոս նենգութեամբ այսպէս, թէ Փաթալու Սուլտանն լուեալ է թէ դու ելանելոց ես ի վերայ Ուրդուվարին, ինքն եւս զօրս կազմեալ է եւ պատրաստեալ, զի յորժամ դու ելանիցես այդի, նա մտեալ յերկիրն քոյ՝ ակերեսցէ: Ուստի յոյժ բարոք առնես, եթէ յառաջ եկեսցես ի վերայ Պարկուշաթայ, զի եւ ի մեր Պարկուշաթայ Հայոցն քեզ բազում օգնութիւնս՝ արնեմք: Իսկ նա հատատաց, եւ ել միամտութեամբ եւ զնաց մինչեւ Եղաջ հորթ, որ է ի սահմանս Պարկուշաթայ, ինքն եւ վեց հազար զօրք ընդ նմա: Եւ եկն Յրանկունն եւ երկու հազար զօրք ընդ մնա, եւ եկաց ի մի կողմն զօրացն թորոսին: Ել եւ Փաթալու Սուլթանն, ինքն եւ եղբայրն իւր Աղասի Սուլթանն եւ տասնեութն հազար զօրք ընդ նմա, եւ եկաց զէմ յանդիման զօրացն թորոսին, սոքա մարտ եղին ընդ նոսա եւ հարին խորտակեցին զհակառակ թուրքաց. եւ իբրեւ տանէին զնոսա փախտակունս տառչի իւրեանց, Փոանկուն զարս արձակեաց զկնի Սուլտանին եւ ասէ, Զի՞նչ գործէք, զիա՞րդ փախչիք, դարձարուք ի կրունկս, զի ես ընդ ձեզ եմ. դուք ի յառաջոյ եւ մեք զկնի սոցա խորտակեսցուք զսոսա: Եւ արարին այնպէս. եւ կոտորեցին զզօրսն թորոսի, եւ զթորոս սպանին, եւ ի վեց հազարացն՝ միայն հազար շորս հարիւր մարդ զերծաւ, եւ այլքն մեռան, եւ փախտականքն եկին ի Զավուհդուրն:

Իսկ Փաթալու Սուլտանն կամեցաւ զալ մտանել ի Զա-

1 ՁԵԱ. 43.

վունդուր երկիրն, եւ աների զայն: Բայց նուպար զօրապետն նստաւ յերկիրն Թորոսի, եւ առաքեաց առ Պապ զօրապետն զարս եւ ասէ. Գոյ ինքնին գիտես զի ահա կորեաւ զօրքն մեր, եւ արդ յարուցեալ զայ ի վերայ մեր Փաթալու Սուլտանն, մեզ յօգնութիւն հասիք: Եւ նա առարեաց առ նոսա երկու հազար զօրս ի Զափունդուրն՝ յօգնութիւն նուպարին: Իսկ Փաթալու Սուլտանն իրրեւ լուաւ թէ յօգնականս ետուն նուպարին ի Կենաուզայ, դարձաւ յետս: Արդ ի զօրացն Պապայ որք եկին ի Զափունդուրն՝ երկու զօրապետք ապստամբեցան ի Պապայ, եւ եկեալ ի Լիշքին զօրաժողով եղեն եւ կամեցան ունիլ զՊապ. եւ նա փախեաւ անտի, եւ ասեն՝ մեր կառավարեմք զերկիրն. զայս իրրեւ լուաւ Տաւութ Պէկն՝ առաքեաց սոռ նոսա զԿորկի զօրապետն 200ով եւ հաշտեցոյց զնոսա, եւ վերստին կացոյց զՊապ ի վերայ նոցա, եւ զվերոյ յիշեալ Լեւուզու առեալ աւարսն բաժանեցին ի մէջ իւրեանց:

Արդ՝ յետ այսորիկ իրրեւ մի կամ երկու ամիս ի վերայ անցին, եկն լուր առ Պապ ի յնրդուվարայ, թէ Թուրքն վերստին զօրաժողով եղել առ ի գալ աների զնստիան: Յայնժամ խորհուրդ արարին ձերքն Կենաուզայ՝ զի մարդիքն գիւղօրէից բոյսր հաւաքեցեն ի երկու գիւղով, ի Կեսն վանք կոչեցեալ շինէն մինչեւ ի Կալէր, եւ ի կողմանցն Կալէրու մինչեւ ի Մանլեւ եւ մինչեւ ցեփօրի: Եւ իրրեւ ժողովեցին զամենսեան զնոսա անդ, ի հետեւեալ աուրն տեսին զի Սափի Ղուպին եւ որդին Ղազու Ուրդուվարեցոյ եւ որդին Շահաւաճին եւ ութ հազար զօրք՝ ընդ նոսա անցեալս առ նոսա ի Յլանկեզայ սարոյն եւ եկեալս ի վէմն Պուզայ: Արդ՝ իրրեւ լուաւ Պապ զանցանելն նոցա, եւ ընդ առաջ նոցա երկու հազարաւ, եւ ետես ընդ այն՝ զի զօրքն թշնամեաց բազումք են յոյժ, դարձաւ յետս. իսկ ժողովուրդք գիւղօրէիցն որք հաւաքեալք էին ի վերոյ ասացեալ տեղոց, ումենեքեան անցին ի սարոյն հալապուրու ի հողն Զափունդուրին, եւ այլազգիքն յառաջ խաղացեալ եկին մինչեւ ի Գաշա՛տուն եւ զբոլոր գիւղօրայսն քանդեցին:

Իսկ Տաւութ Պէկն իրրեւ լուաւ այնպիսաբարն զայն այլազգեաց, եւ երկու հազար եւ ութ՝ հարիւր արամք, եւ էջ ի

զաշտ անդր. եւ զայս լուեալ այլազգեացն փախեան ի յնրդուվար: Այլ Տաւութ Պէկն իրրեւ լուաւ՝ թէ Պապ սակաւ ուժամբ է կացեալ, բարկացաւ յոյժ ի վերայ նորա եւ ասէ. Մի-թէ լիցէ՞ բաւական զի փախեաւ ի պատերազմէ, եւ արդ ոչ եւ կամի գալ առ իս: Եւ ել անտի Տաւութ Պէկն եւ եկն ի Կալէրս, եւ կալեալ անդ զՊապ՝ տարաւ ընդ ինքեան, եւ անցեալ ընդ հալապուրու սարոյն՝ եկն յիշկետ, եւ անդ գլխատեաց զնա, եւ զտուն նորա աւար էառ եւ երեք օր նստաւ յիշկետ, եւ յետ երից աուրց զնաց ի Գեմանցու դաշտն:

Եւ այլազգիքն իրրեւ լուան թէ Տաւութ Պէկն անցաւ ի Զափունդուրն, եւ Սափի Ղուպին եւ որդին Ղազու եւ որդին Շահաւաճին երկոտասան հազարաւ, եւ անցին յԵլանկեզայ սարոյն ի Կենէուզն եւ զբոլոր գիւղօրայսն այրեցին. եւ լուր էհաս Տաւութ Պէկին վասն այսր ամենայնի ի Զաւունդուրն, զի յաւուրսն յայնոսիկ քնակէր նա ի Սափն, եւ ի շորս հազարաւ ի վերայ այլազգեացն, եւ եզիտ զնոսա ի Լիշքին որ է յայնկոյս Ղօզղօղ գետոյն: Իսկ Թուրքն բնակեալ էր ի Լիշքն. իբրեւ եւ տեսին դոստա՝ էլին արտաքս եւ եկին ի Գողթ, ոչ է գետափն...¹ եւ ոչ ետուն անցանել զգետն. եւ սոքա աստի եւ նոքա անտի մարտ եղեալ կոռէկին յառաւօտէ մինչեւ ի 24 ժամ աուրն, մինչեւ ի գալն նոցա ի Զիպանդ ի դուխն դաշտուն: Եւ ի գիշերի Տաւութ Պէկն էանց ի Հալի ձորն: Եւ ի յառաւօտուն պահու, նոքա ի իրրեւ տեսին թէ Տաւութ Պէկն ոչ է անդ, եւ ոչ ուստեք էր նոցա այնուհետեւ երկիւզ, անցին ի Գուրամ, եւ եկին աւար հարկանելով զկողմանս Գուրամո՛ մինչեւ ի Մեղրայ: Արդ՝ մինչեւ եկեալ էր նոցա ի Մեղրայ, մեղրացիքն վասն զի լուեալ էին զգալ նորա ութուասն² հազարաւ, ժողովեցան արք քաղաքին յերիս թաղս: Իսկ զօր այլազգեացն դիմեաց զառաջինն մտանել ի փորրիկ թաղն, եւ սոքա ի վեր առին զկամուրճն, կայան զանցս զետոյն զինուք եւ թուփանկովք, եւ նոքա լքան անցանել զգետն: Եւ յայնմ վայրի որք մնացին ի փորրիկ թաղն՝ լուրս առաքեցին արանցն Գուրհամոյ...³ Այլազգիքն դիմեցին ի մեր փոքր

¹ Զեռազրին մէջ՝ մէկ բառի տեղ պարսպ թողուած է:

² Զեռ. ԺԸ.

³ Զեռազրին մէջ՝ երկու բառի տեղ պարսպ թողուած է:

¹ Զեռ. ի 2 գիւղս:

² Զեռ. ը հազար զօրք:

թաղն, ուստի մինչև ցերկու օր եթէ յօգնութիւն մեզ ոչ հասանիցիք՝ դերիմք ի նոցանէ: Եւ Ստեփաննոս Վարթանէս Շահումբանէս ի գիշերայն ելեալ գնացի ի Զավընդուր առ դօրապետն Պայինտուր, եւ յայտ արարի նմա զամենայն Նեղութիւնս եւ գանձութիւնս Մեղրացոց, եւ նա առժամայն հրաման տայր վաղվաղակի գալ ժողովիլ առ նա ամենայն զօրականացն. եւ եկին խմբեցան 2000 քաջ սպառազէն ի Զավընդուր եւ ի Դուրհամայ, եւ ել նոքօք եւ գնաց րանակեցաւ այն գիշեր ի Մազրան աւանն, եւ Ստեփանն ընդ նմա. եւ մերձ յառաւօտուն պահու՛ն էին կազմեցան եւ անցին գնացին ի կողմանցն Ափնու, եւ հասին ի Մեղրի: Իսկ գօրքն Քուրքաց ի բանակէ անտի իբրեւ զբազմութիւն զօրացն Հայոց տեսանէին՝ ոչ հաւատային թէ յօգնութիւն իցեն նոցա հասեալ յայլ ուստեք: Այլ ասէին թէ Մեղրացիքն | կանանց իւրեանց զգեցուցեալք են զգետտ առնացի եւ զարդ պատերազմի. եւ տուեալ զբազում սուտ զրօշակս ի ձեռս նոցա, առ ի երկեցուցանել զմեզ:

Արդ մինչ շե էին հասեալ օգնականքն Հայոց ի Մեղրի, քաջ եւ արի սպառազէնքն Մեղրացոց դործ քաջութեամբ ի նմին գիշերի դործեցին, զի անցեալ յայնկոյս գետոյն յեղակարծումն ժամու՛ ի մէջ բանակի թշնամեացն, յարձակեցան եւ սրագումս ի նոցանէ ի սուր սուսերի սատակեցին, մինչեւ եւ դորդ: Շահ Իսլամին երկու հազարաւ ի փախուստ արկին ի յնրդուար քաղաք. այլ զի սակաւք էին՝ ոչ կարացին ի սպառ շնչել եւ անհետս առնել զնոսա անտի. զարձան անգրէն ի Մեղրի:

Իսկ օգնականքն Հայոց իբրեւ գային ի մեծ թաղն Մեղրու հասանէին, Մեղրացիքն վաղվաղակի նոցա զկերակուր պատրաստէին: Յայնժամ արգելու զնոսա Պայինտուրն, որ էր իշխան եւ զօրագլուխ ամենացն զօրուն եկելոյ ընդ նմա, եւ ասէ. քաւ լիցի մեզ ուտել, մինչ շե իցեմք վանեալք ողորմութեամբն Աստուծոյ զթշնամիսն մեր: Զի խորհուրդ եւ ջան էր նորա դործ պատերազմի փութով վճարել. վասն զի միով աւուրբ յառաջ քան գայն, այլազգիքն զրեալք էին յայնկոյս գետոյն Երասխայ զօրականացն Քուրքաց՝ գալ օգնութիւն հասանել նոցա. եւ նոքա ի պատրաստի էին բազում գնդաւ գալ հասանիլ ի թիկունս նոցա: Ուստի վաղվաղակի հանդէս առնէր ամենայն զօրուն եկելոյ ղնդ նմա եւ որք ի յամրի անդ

էին, եւ կարգէր կազմէր, եւ զնոսա յերիս գունդս բաժանէր, առ յիրաքանչիւր զունդ 860 սպառազէն վառեալ: Ապա ի քիշտասաներորդ ժամու աւուրն՝ մի գունդն խրախոյս բարձեալ մղիլ սկսաւ ի մէջ զօրացն Քուրքաց, յաջ եւ ահեակ կոտորելով. եւ այլ երկու զուգքն յաջմէ եւ ահեկէ զօրաց թշնամեաց՝ ձայն տուեալ զաղաղուի բարձին, ի վերայ յարձակեցան, եւ ի 16 ժամէ աւուրն մինչեւ ց23 ժամն ի մէջ տոին զբազմութիւն զօրացն անօրինաց, եւ հարին կոտորեցին ի նոցանէ աւելի քան զմեծասան հազար այր. ի սոցանէն անկան յերևելի անձանց լէվազեցի Մուրում Քալանթարն եւ այլք բազումք, եւ մնացեալքն մազապուրծ անկան ի յնրդավար քաղաք: Եւ ձերբակալ արարին զնրդուարեցի Հաճի Շափին, որ էր այր երեւելի ի մէջ ամենեցուն նոցա, եւ առին զամենայն զկտճ զկարասի բանակի նոցա, զգէն զսուր եւ զամենայն զործիս պատերազմին, եւ զամենայն դառ եւ զաւար նոցա: Եւ եղև ուրախութիւն մեծ ամենայն բնակչացն Խափանու:

Իսկ զՀաճի Շափին՝ զօր ըմբռնեցին, կամէր Պայինտուրն զօրագլուխն ածօլ զնա առ Դաւիթ, բույց իշխանք Մեղրացեայ աղաչեցին զնա թողուլ զՀաճին անդ առ նոսա. եւ նա շնորհեաց նոցա: Եւ եղին զնա ի պահեստի ի տան տեառն Ներսիսի: Եւ զօրականքն ամենեցեան գնացին իւրաքանչիւրքն ի տունս իւրեանց, եւ շինականքն Դուրհամայ զարձան գնացին եւ բնակեցան իւրաքանչիւր ի տունս իւրանց, որք վասն ահի հէնիցն անցեալք էին յերկիրն Զավընդուր, որպէս ի վերոյ ասացաք:

Յետ այսորիկ իբրեւ մի ամ ի վերայ անցանկը. եղբայրն Երվանու Խանին բազում զօրօք կուտէր առ ի գնալ յօգնութիւն եղբորն իւրոյ, որ պաշարեցեալ էր ի յերևան քաղաքի ի զօրացն Օսմանցոց. արդ՝ սա իբրեւ բազում զօրօք ի յնրդովար քաղաք գայր հասանէր, ամենայն մահմետականքն քաղաքին յառաջ մատուցեալ բողոք բարձին զհայոցն Մեղրեալ, եւ ասեն. Դատ արու ընդ մեզ եւ ընդ նոսա, զի նոքա կոտորեցին կորուսին զամենայն այր քաղաքին: Եւ նա առաքեաց զժողալսն իւր ի Մեղրի՝ կոչել առ ինքն զոմանս ի գրիխաւոր իշխանացն, սա ի գիտել զպատճառն այնպիսոյ աղմրկի. իսկ իշխանքն Մեղրեայ իբրեւ գայն լսէին, տազնապէն վարանէին ի միաս իւրեանց: Ի միասին գային ժողով-

էին խորհուրդ խորհէին եւ ասէին. զի՞նչ արասցուք, զի թէ
երթացեմք՝ մեծ վտանգ է մեզ, եւ թէ ոչ երթայցեմք՝ վիշտ
վտանգի է մեզ եւ ժողովրդեանս. վերջապէս վասն հասարակի
օգտի հաճեցան ոմանք. ի ծերոցն զվտանգ մահու յանձն
առնուլ, եւ երթալ առ Խանն, Եւ իբր մտին սոքա ընդ ծառա-
յրան Խանին ի յնւրդովար, քաղաքացիք առ հասարակ դիմե-
ցին ի վերայ նոցա՝ սպանանել զնոսա. բայց ծառայքն Խա-
նին ոչ ետոծ թոյլ, մինչև ածին կացուցին զնոսա առաջի
Խանին, եւ քաղաքացիքն զհետ նոցա երթային մինչեւ ի դուռն
Խանին. եւ իբրեւ յանդիման եղեն նմա, սկսան քաղաքացի-
քն աղաղակել վերստին եւ ասեն. Դատ արա ընդ մեզ եւ
ընդ Մեղրացիսն, զի Կորուսին սպառեցին զմեզ, եւ ի հարցա-
նելն Խանին զՄեղրացիսն, պատասխանի ասնէին նմա՝ թէ
մեք զոչ ոք ի դոցանէ ի զուր տարուպարտուց սպանաք, եւ ոչ
ումէք մեղաք, այլ դոքա բազում զօրս կուտեցին եւ զբազում
գիւղորէս մեր կոտորեցին կործանեցին եւ ի զերի վարեցին.
Ապա ի զուր տարուպարտուց եկի[ն] պաշարեցին զմեզ եւ
կամեցան բնաջինջ առնել զմեզ, եւ մեք առ ի պաշտպանել
զմեզ՝ ընդդէմ դարձաք դոցա եւ ի բաց վանեցաք. եւ արդ՝
հարց ցրոսա թէ զի՞նչ մեղաք, զո՞ սպանաք, ո՞ւմ ընդդէմ
դարձաք արքունեաց, զի դոքա եկին պաշարեցին զմեզ եւ
կամեցան ջնջել զմեզ: Յայնժամ ասէ Խանն զնւրդովարեցիսն.
Ո՞վ հրամայեաց ձեզ ելանել ի վերայ նոցա առ ի կողուպտի
եւ կորուսանել զնոսա. եւ նոքա ասիքերան Լղեն եւ ոչ կարա-
ցին տալ առ այն պատասխանի: Ապա ասէ ցնոսա Խանն, Ո՞վ
Եղև ձեզ առիթ եւ ուսաջնորդ ելանելոյ ի վերայ նոցա: Եւ նո-
քա ասեն Մափի Դուլին Լվազիցի՝ որդին Մանիչարի, եւ որ-
դին Դազու Ուրդովարեցի, եւ որդին Շահ Իսլամին: Եւ կալիայ
Խանին զՄափի Դուլին, խրատեաց զնա խստագոյն գանիւք,
եւ էառ ի նոցանէ զտուգան, եւ զՄեղրացիսն արձակեաց խա-
ղաղութեամբ ի տեղիս իրեանց, եւ ինքն շուեաց գնաց ան-
տի:

Ապա այնուհետև սկսան Ուրդովարեցիքն առնել զհաշտու-
թիւն ընդ Մեղրեցիսն եւ խնդրեցին արձակել նոցա զՀաճի
Շափին, եւ նոքա եւս խնդրեցին ի նոցանէ արձակել զգերիսն,
զորս ի գիւղորէին ըմբռնեցին, եւ յանձն առին արձակել զնո-
սա, Յայնժամ գրեցին Մեղրացիքն առ զօրագլուխսն Ազուլեց-
ուց, որպէս զի ընկալցին ի յնւրդովարեցուցն զօթանառուն

ածինս Հայոց գերեցեալս ի նոցանէ, եւ ազգ արատցեն ին-
քեանց թէ ընկալան զնոսա, որպէս զի եւ ինքեանք արձակե-
ցին զՀաճի Շափին, եւ արարին այնպէս. եւ սոքա արձակեցին
զՇափին, եւ եղև այնուհետև խաղաղութիւն ի մէջ նոցա:

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԻ

(Պատում Տէր Աւետիք Բախտեայի)

Ա.— Արդ՝ եկեալ Դաւիթ Պէկն ի Խափան 412 արամբ բա-
նակեցաւ ի տեղին որ կոչի Իշդէփէ, եւ անդ մարտեաւ զառա-
ջինն ընդ Դարաշոյու, կոչեցեալ Քուրբաց, եւ յաղթեաց նոցա:
Եւ ապա եկեալ բնակեցաւ ի յամուրն որ կոչի Շնհեր, եւ կո-
չեաց առ ինքն զառաջնորդն Տաթեու՝ զԿիրակոս վարդապե-
տըն, եւ զԳարբիէլ վարդապետն եւ ժողովեաց ի վերայ իւր
զարան տեղւոյն, եւ ասէ՝ թէ եկեալ եմ առա առ ի բառնալ
զՔուրբն ի միջոյ. եւ գնացեալ Լհար զգիւղորէսն Քուրբաց, եւ
բերեալ զինչս եւ գտացուած նոցա՝ եկեր:

Բ.— Եւ քայն տեօեալ կրեսուներկու ձիանշիրն կոչեցեալ
ցեղն Քուրբաց, եկին միարան ի միասին ի Շնհեր՝ ի վերայ
Դաւիթ Պէկին: Իսկ նորա Լեօ ժողովեալ առ ինքն զարան Շըն-
հերու, եւ ընդ առաջ նոցա ի յիշդէփէ, եւ անտի Լտիս զչօրս
թշնամեացն իբրեւ զվեշտասան հազարս, եւ ընդ ինքեան ա-
ռեալ զարս սպառազէնս 400, յուսացեալ յԱւատում՝ գոչեցին
առ նա, եւ հարեալ ի գիմի նոցա յաւուրս երիս՝ խորտակեցին
զնոսա, եւ առին զամենայն ինչ նոցա, զգէն եւ զերիվարս նո-
ցա: Յետ այսորիկ առաքեաց նա զՄախթար զօրապետն իւր ի
շէնսն որ կոչիւր Քուրդար. եւ եկեալ նորա Լհար կոտորեաց
զամենայն բնակիչս նորա զայլազգիս, եւ էառ դամենայն ինչս
նոցա եւ դարձաւ:

Գ.— Ընդ այնու ժամանակս էր ոմն Մելիք Տաթեու ու-
րացող, որ յառաջն կոչիւր Դաւիթ, յետոյ ուրացեալ զՔրիս-
տոս հանգերձ տամբն իւրով կոչեցաւ Պաղեր, եւ որդիք նորա
ամենեքեան եղեն Շահ Դուլի: Սա ժողովեալ զարան Տաթե-

ու առ ինքն. եւ կանգնեալ անդ ամուրս, խորհէր տալ պատերազմ ընդ Դաւիթ Պէկին: Իսկ նորա լուեայ զայն ամենայն, եւ վաղվաղակի ի վերայ նորա ի պատերազմ, եւ պաշարեալ զամուրս նորա՝ յետ երկուց ատուրց կառ զայն, եւ կալեալ զնա էած ի Ենհեր, եւ զամենայն ստացուածս նորա: Եւ հրամայեաց նմա զաւուրս երկուսասան, ի մէջ եկեղեցւոյն, յանդիման ամենեցուն, ասել այսպէս բարձր ձայնիւ թէ՛ Լոյսն Լուսաւորչի հաւատոյն, վա՛յ ուրացողիս. եւ ասպա եհատ զգլուխ նորա: Եւ ինքն եկեալ նստաւ ի Տաթեւ:

Գ.— Արդ՝ զայս ամենայն իմացեալ ամենեքեան որք քնակեալք էին ի Զանդուրն, զառաջինն եկն առ նա Քորոս զօրս պետն, եւ ընդ նմա հնգետասան այր: Եւ ետ նմա զիշխանութիւն զօրապետութեան եւ առաքեաց զնա, եւ ընդ նմա ըզՊայտուր սպարապետն ի Զանդուր: Յետ այնորիկ դիմեցին առ նա զօրօք իւրեանց որդիքն Մաղայ Մելիքին Զուգայու, որ եւ կոչի հին Զուգայ՝ ի Գողթան գաւառի, եւ որդիքն Տիւլէնչի մականուանելոյն, եւ սոքա ամենեքեան զային խառնէին եւ յաւելանային ընդ զօրսն Դաւիթ Պէկին, իբր երկուս հազարս արանց զօրաւորաց: Դրեաց Դաւիթ պէկն նաեւ առ Մելիք Փարսադան եւ առ փեսայ նորա տէր Աւետիսն՝ զալ ի յօղութիւն ինքեան: Վասն զի զայն ամենայն լուեալ եւ տեսեալ Պարսիցն, որք շուրջ էին զնոքօք կուսակալք նաեւ կուսակալն Խափանու, Խանն Պարկուշատու՝ որ կոչի Բալալի Խան, եւ Խանն Զարագուզ երկրին, սոքա՝ ամենեքեան եկեալ ի միասին, ելին ի վերայ Զանդուր գաւառին՝ ութ եւ տասն հազարաւ, յաւուր քառասնորդաց պահոց՝ ի տօնի սրբոյ Լուսաւորչին:

Ե.— Իսկ Զայոցն յուսալով յողորմութիւնն Աստուծոյ ի գիշերի յարութեանն Քրիստոսի դիմեալ ի վերայ բանակի նոցա՝ հարին կոտորեցին զնոսա, եւ սոին զբանակն, եւ զայլսն փախարտաւ՝ անս արարին: Յետ այնորիկ եկին մելիք Փարսադան, եւ տէր Աւետն ի յողջոյն Դաւիթ Պէկին: Իսկ նորա բարկացեալ ի վերայ նոցա, եւ ասէր՝ ընդէ՛ր ոչ ելիք յօգնութիւն մեզ, եւ հրամայեաց տանիլ զնոսա ի Ենհեր, եւ անդ արկանել զնոսա ի բանա, եւ էին նոքա զաւուրս հետասան ի բանտի անդ:

Զ.— Եւ դէպ եղեւ յաւուրսն յայնոսիկ, Յոհաննէս (պետն Յուզարացոց)՝ զալ ի կողմանս յայնոսիկ՝ յիսուն եւ վեր հար հայազունդ զօրօք, պաշարել զանմատչելի բերդն Որոտեայ, եւ ի չկարել անուլ զայն ե Քուրքաց, զայ ի Ենհեր եւ քտանէ անդ զտէր Աւետն եւ զաներ նորա ի կալանս. ազատէ զնոսա եւ առաքէ Դաւիթ Պէկին ի Զալիձուր: Եւ ինքն եկեալ ի Տաթեւ՝ առնու զղանձն Դաւիթ Պէկին եւ զառնայ ի տեղի իւր: Իսկ Դաւիթ Պէկին ընկալեալ զՄելիք Փարսադան՝ կացոյց զնա յիւրում կարգի զօրապետ ի վերայ երկու հարիւր վաթսուն եւ վեց զօրաց: Եւ զտէր Աւետն ի վերայ շորեքհարիւր քառասնից: Եւ զնոսա եւ զամենայն զօրս իւր կուտեալ՝ եւ զնաց նա ի Զարալիմէն եւ բանակեցաւ անդ, եւ անտի հրեշտակս արձակեաց ի Զանդուր, ի Մեղրի եւ ի Կենտուղ, զալ ՝ ժողովիլ առ նա, եւ եկին հասին զօրապետքն յամենայն կողմանց:

Է.— Բայց Քորոս սպարապետն ընդդէմ եկաց նմա ի կրիս. եւ միջնորդ մտեալ ի մէջ երկուցն՝ հաշտեցուցին զնոսա: Եւ ժողովեալ զնոսա անտի՝ եւ զնաց նա ի վերայ Աւուսազ Դուլին, եւ մատուցեալ պաշարեաց զամուրս նորա, եւ դժուարացաւ առնուլ զնա, զի էր բարձրաբերձ եւ անառեկ յոյժ: Եւ յետ երկուց ատուրց բախելոյն զայն, դիմեալ ի վերայ Միխիթար սպարապետն եւ տէր Աւետիսն, մօտեցան ի պարիսպ անդ, իսկ նոքա քարաձիգ եղեալ ի վերուստ անտի մերժեցին զՄիխիթարն. բայց տէր Աւետիսն խաբանօք ելեալ ի բերդն՝ կայաւ զստիկանն. եւ յայսմիկ նուազի ի շորս կողմանց զեղանիլ սկսան զօրսն Զայոց, եւ հարին կոտորեցին զզօրս ամբոցին, եւ ի նմին աւուր մեռան ի Քուրքաց շորս հազար. իսկ ի Զայոց՝ ստիպաւ ոմանք: Եւ անտի զնաց ի Միսան գաւառ, եւ անդ կաղեալ կոտորեաց զիշխանս Քուրքաց: Եւ եկեալ պաշարեաց զմեծապոյն եւ զանառեկ բերդն Որոտեայ, եւ էառ զայն յետ շորից ատուրց, ի տօնի Ծաղկազարդին:

1 Չեռագրին մէջ Երկու բառի տեղ պարսպ թողուած է, Յօհաննէս անունն էր. մատուով յետոյ մէկը լրացուցած է, գրելով պետն Յուզարացոց. գիրք 2. Աղիս Վրդ. Փելիկեանիին էւ Զմա. Գույամիրեանցի հրատարակութեան մէջ (Դաւիթ ՅԼԳ. Վազարշապատ 1871, էջ 10, թիւ 28):

Ը.— Եւ եղև յետ այնորիկ առաքել զբազմութիւն զօրաց իւրոց ի վերայ Պարսիւշտու, եւ ինքն մնաց սակաւօրք ի Սիւսան գաւառի: Եւ ել ի վերայ նորա Խանն Նախիջևանու շորքրտասան հազարաւ ի պատերազմ, եւ անկան ի նմին պատերազմի ի Հայոցն իննհարիւր այր: Եւ անտի եկն Գաւթ Պէկրն ի Հալիճոր, եւ ժողովեալ զօրսն տեղուցն՝ զնաց ի Շիշկետ, եւ անդ ի շարախօսելն զՊապայ զօրապետին՝ եհատ զզուրս նորա: Եւ անտի զնաց ի Չանդուր, անդ եւ զօրաժողով լեալ, եւ առեալ ընդ իւր զզօրսն՝ զնաց ի վերայ թուրքին, եւ հարին կոտորեցին Շահալպակըտ գիւղորէսն, եւ զինչս նոցա առեալ եկին ի դաշտն Կումանու:

Թ.— Եւ այր եկն առ նա, եւ ասէ. Ահա թուրքն Խափանու, Ուրդուարու, Թալրիզու եւ Ղարատաղու քսան եւ ութն հազարաւ դիմեալ գան կամ ի Մեղրի եւ կամ ի Կենաուզն: Իսկ նորա լուեալ գայն՝ վաղվաղակի ժողովեաց զամենայն զօրս իւր եւ եկեալ բանակեցաւ ի Կալեր. եւ ընդ այգն ընդ առաւտօրն եհաս ի Լճկին, եւ սկսաւ պատերազմն. եւ իբր էանց օրն՝ թողեալ անդ զթուրքն՝ եկն ի Փուխուրութայ սարն, եւ անտի ի Հալիճոր: Զայնժամ սկսաւ թուրքն հարկանել զգիւղորայսն, կոտորել եւ ի գերի վարել, մինչեւ ի գալ նորա, եւ պաշարել զՄեղրի. եւ յետ հինգ ատուր պաշարմանն՝ առին զփոքրիկ թաղն: Զայնժամ հրեշտակս արձակեցին ի Կալեր, զօրապետարն, զայ օգնութիւն հասանել ինքեանց: Եւ ել զնաց զիշխրայն Ստեփաննոս Շահում Ղատայն ի Չանդուր, եւ ժողովեալ անտի զամենայն զօրս տեղեացն՝ յառաւօտուն պահու հասին արանցն Մեղրու, եւ հարին կոտորեցին զամենայն զբանակն թուրքաց, եւ թափեցին ի նոցանէ զամենայն զերեւոյն, եւ կալան զգլխաւորն նոցա. եւ առին զբոլոր բանակ եւ արար բազում յոյժ: Չայս մեծ բարութիւնս արար Ստեփաննոս Վարդանէս Շահումբանէս, որոյ զփոխարէնն հատուցէ նմա Աստուած: Ուստի եւ Գաւթ Պէկն ըստ արժանեացն փառաւորեաց զնա, տալով նմա զերկիր՝ եւ զիշխանութիւն երկից Մելիթաց, որպէս զի նա միայն իշխեսցէ եւ զատեսցէ զնոսա:

Արդ՝ իբրեւ զայս ամենայն յաղոգեաց նոցա Աստուած, կոչեալ Գաւթի զզօրապետիսն իւր՝ առաքեաց զնոսա ի Ղազան-

կուլու սարն, ի վերայ թուրքմանաց. եւ զնացիս անդ զիշխրայն՝ անկան ի վերայ ամենայն բնակչաց երկրին, եւ կոտորեալք զնոսա՝ առին զամենայն ինչ նոցա, վեց հազար երեքհարիւր ոչխար, եւ շորս հազար հարիւր երեսուն գայն անասունս նոցա: Եւ մինչդեռ զհետ մտանէին փախստէլցն՝ պատահեցաւ միայնակ Մխիթար հազարապետն առաջի թշնամեացն, առ որ քարածիդ լեալ՝ կալան. իսկ նա աղաղակել սկսաւ՝ թէ թուրքն տանին զիս: Եւ իսկոյն աճաւարեալ տէր Աւետին՝ թափեաց ի ձեռաց նոցա: Եւ առեալ զամենայն դաս եւ զարար՝ դարձան ի Հալիճոր առ Գաւթ, որոյ տեսնող գայն ամենայն՝ ուրախ եղև յոյժ: Եւ յետ տասն ատուր՝ դարձեալ առաքեաց զզօրսն ի լերինս Կասպելու, ի վերայ թուրքմանին, որք զնացեալ հարին եւ զնոսա անդ, եւ առին զինչս նոցա եւ զանասուն 900, եւ դարձան ի Հալիճոր: Եւ յետ վեց ատուր՝ առաքեաց զնոսա ի վերայ բնակչաց դաւառին Պարկուշտու: Բայց զի Մխիթար հազարապետն խոտովեալ էր ընդ տեանն իւրոյ, իբրեւ զնացեալ զօրքն հարին զբնակիչս երկրին, եւ ել Բաթայի Խանն ընդդէմ նոցա, Մխիթարն փախեաւ: Իսկ Խանն կրճատեալ կոտորեաց ի սոցանէ 200 այր, եւ կալեալ զպարոն՝ Ստեփանն ածին կապեալս ի Պարկուշտ քաղաք: Եւ գայն լուեալ Գաւթի՝ սրամտեցաւ յոյժ ի վերայ Մխիթարայ, եւ հրամայեաց հատանել զզուրսն, այլ միջնորդեալ ոմանց՝ դարձուցին զվճիռ մահուանն: Իսկ պարոն Ստեփանն իբրև ածեալ եղև ի Պարկուշտ՝ դտաւ անդ ոմն բարեւէր թուրք, որ զթացեալ ի նա՝ փախոյց. եւ լուեալ զայն Գաւթի՝ ուրախ եղև եւ հրամայեաց երկու՝ օր հանդիսութիւնս առնել: Եւ երկու օրոյ Մելիթ Փարսազանին Պալի զօրապետին զուրսն հատեալ էին, բայց ոչ զբոլորն, այլ մինչեւ ցկէս ուլանն, եւ նա այնպէս զզուրսն ի վերայ իւր կայնլով՝ եկեալ եհաս ի տուն իւր զկնի շրթից ատուրց: Եւ ոչ մեռաւ, այլ կենդանի է մինչև ցայսօր:

Յամի Տեառն 1724 եւ ի թուոյն Հայոց 1182Գ, Ահմէտ Սուլտանն Օսմանցոց, որ բռնակալեալ ունէր ի պարսկական ժոցոյ Օվկիանու մինչև ցեզիպոսս եւ ցևորիկէ եւ մինչ ցբոլոր ծովն Պոնտոսի, եւ զմեծ մասն Հայոց եւ զայլ բազում աշխարհս եւ զթագաւորութիւնս, իբրև լսէր զվատումն Պարսից

արքային ի յաթոռոյն, խորհեցաւ չինքն գրաւել զտէրութիւնն զայն: Ուստի հրաման ետ իշխանի զօրուն՝ զօրածողով լինել յամենայն աշխարհաց, եւ զայ հասանիլ ի վերայ Պարսից, եւ ունիլ զքաղաքս նոցա: Եւ նա ըստ հրամանի արքային ել ի վերայ Պարսից անթիւ անհամար զօրօք, ի կողմանս մեծին Հայոց, որ ի վիճակին Պարսից: Եւ ուր ուրեք հասանէին՝ օտաակէին զամենայն զիմակացս իւրեանց, եւ զանային բազում աւարտ ամենայն զօրքն ամ ըստ ամէ, մինչև ի ընդ զամենայն քաղաքս եւ զգիւղս իւրեանց ի բազմութենէ աւարաց եւ զերեւոյց՝ ի Հայոց եւ ի Պարսից: Բայց ո՞ր կարել պատմել զաղէտս մարց եւ տղայոց ի ձեռաց անօրէն զերջաց նոցա, եւ զնոցին հարց եւ եղբարց անողորմ կոտորած: Արդ սոքա իբրեւ այսպէս զօրացան ի կողմանս յայնոսիկ, եւ առեալ զմայրաքաղաքն Երեւան՝ ի սուր սուսերի մաշեցին զամենայն բնակիչսն:

Ժ.— Ապա յամի Տեառն 172(6) եւ ի թուոյն Հայոց ՌՃԶ(6)¹ զիմեցին զայ հասանիլ յաշխարհն Միւնեաց՝ որ այժմ կոչի Խափան. յայնժամ ամենայն բնակիչք աշխարհի զատան անչատան ի Դաւիթ Պէկէն, եւ եղեն անձնատուրք Օսմանցոց, եւ մնաց միայն Դաւիթ տասնեւեօթն սպառազիւնօք ի Հալիձորոյ անապատն, եւ ընդ նմա երեք վարդապետք, երեքաստան քահանայք², զհետ զնացին նորա նաեւ տէր Աւետն եւ Մելիք Փարսադան:

ԺԱ.— Եւ ժամանակ ինչ կացեալ անդ, եւ յիւրեատասանբորոք աւուր քառասներորդաց պահոց եկին հասին ի վերայ նորա Պէքիւր փաշայն եւ արապ Ալի Փաշայն, ընդ ինքեանց առեալ նաեւ զԲաթալի Խանն եւ զամենայն զԹուրքս եւ զՀայս Խափանու եւ Պարկուշատու, զՀայսն Չաւեղուրու եւ Մեղրու, զԹուրքսն Ղարաչոլու, Փիսեանու, եւ այլն, իբր զ'այդուն հազարս սպառազիւնաց, եւ բանակեցան հանդէպ Հալիձորոյ:

¹ Ձեռագրին մէջ, այս երկու թուականները կիսատ մնացած են, այսպէս 172 եւ ՌՃԶ. բայց յետոյ մէկը մատիտով լրացուցած է, դարձնելով 1726 եւ ՌՃԶԵ. անշուշտ հետեւելով Գուլամիբեհեթի հրատարակութեան (տե՛ս Անդ, էջ 43):

² Չն. գ վարդապետ, ժգ Լաճաճալի:

Իսկ որք ընդ Դաւիթ էին հարիւր վաթսուն սպառազէն՝ եկին ի գետափն Հալիձորոյ, եւ յիսուն մի ի նոցանէ ճակատեցան ընդդէմ բանակի նոցա. բայց յետ երկուց ատուրց՝ թուփանքատուրքն Հայոց անցին որք ընդ Օսմանցոցն էին, խրամատեալ զոսա դիմեալ մտին ի շէնն: Յայնժամ Դաւիթ եւ որք ընդ իւրքն էին՝ դիմեալք ամրացան ի յամուրն անապատին, եւ անտի մարտ եղեալ կոռէին աւուրս հինգ, եւ անկանէին ի կողմանցն հակառակաց յաւուրն եչեր հարիւր կամ շուրս հարիւր մարդ: Ի սոցանէ հազիւ մի որ: Եւ ի յաւուրն վեցերորդի, որք ի ներքս էին՝ կարգեցան կազմեցան պատրաստեցան եւ առեալ ընդ ինքեանս զԱջ սրբոյն Միխասայ՝ եկին արտաքս. իսկ որք ի ներքս մնացին կախկոպսոք, բահանայք եւ կուսանք ամենեքեան մտեալ յեկեղեցին՝ առ Աստուած դռչէին, եւ հընչեցուցանէին զգանդակսն, եւ ի յութեորոք ժամու աւուրն՝ սոքա յանկարծակի զազանարար յարձակեալսն ի վերայ ամենայն բանակի նոցա, յաչ եւ ահեակ կոտորելով զարգեցին զրոյոր բանակն թուրքաց, եւ սկսան փախուստ առնուլ ի սոցանէ, եւ զայն տեսեալ՝ ելին արտաքս նաեւ տէր Աւետիսն եւ Միխիթար զօրապետն, եւ զհետ մտեալ նոցա՝ հասանին հարկանէին եւ ցրուէին գնոսա, մինչեւ ոչ մնալ երկու ի միասին. եւ յաւուր յայնմիկ տապաստ արկին ի նոցանէ երեք տասան հազար սպառազէն, եւ առին զբանայ նոցա, եւ հարիւր քառասուն եւ ութն դրոշակ, եւ մեռան ի սոցանէ յոյժ սակաւ մանք:

Ահա այսպիսի մեծամեծք են գործին Աստուծոյ, աշրեցուցանել ի ձեռն սակաւուց՝ ի բազմութենէ բիւրատր հեծելոց¹, զի յաղթութիւն պատերազմի ի ձեռս Աստուծոյ է, եւ ում կամի՝ նմա շնորհէ, արդ՝ եթէ անհաւատից եւ բարբարոսաց շնորհէ սակաւուք յաղթել բազմաց, ապա ո՞րչափ եւս բարեպաշտ քրիստոնէից, որք հաւատով զիմեն առ նա:

Արդ՝ իբրեւ ետես Դաւիթ թէ Աստուած օգնակտն է իւր, խնդրէր այնուհետեւ առ պատերազմ ընդ Օսմանցոց, եւ առաքեաց առ Խանն Տուղալի Քեղում զՄիխիթար հազարապետն եւ զտէր Աւետիսն՝ վաթսուն եւ վեց արամբ, եւ ասէ. Ե՛կ միաբանեալ տացուք պատերազմ ընդ Օսմանցոց: Եւ եկեալ գտին գետնն ի շէնն Քուրդաշեան, եւ պատմեցին նմա զբանն, բայց նա երկեաւ առնել զայն. իսկ եղբայր նորա Խանն Լեքազում յանայր հաւանեցուցանել, եւ մէնչեա ընդ այս վի-

¹ Հմմտ. Ա. Մակ. գ. 19:

Ճէին, զօրքն Օսմանցոց եկեալ լցին զբաշտն Կրչեվանու, Եւ
ասն Մխիթարն եւ տէր Աւետն ցեանն. Գիմեցուք ի վերայ
նոցա: Բայց նա երկեալ, եւ ոչ կամեցաւ գալ. յայնժամ սոքա
վախուցն եւ վեց արամբն սակաւ ինչ պատահեալ նոցա՝ ան-
ցին զնացին, եւ զօրքն Օսմանցոց մտին ի Մեղրի, քսան եւ
երկու հազար վառեալք: Եւ իբրեւ ընդ երեկս եղև՝ Մխիթարն
եւ տէր Աւետն շորս արամբ եկին ի յայդեստանս Մեղրու եւ
ժողովեցին զամենայն փախստեալսն Մեղրացոց անդէն. Խա-
նքն եւս առաքեաց յիսուն վառեալ, եւ զիւրեանց զօրսն եւս
եղին ի դարանի ի գլուխն Մեղրայ, եւ ինքեանք սակաւուք
ի գիշերի մտին ի Մեղրի. եւ զօրացն պատուէր տուեալ էր
նոցա, զի ընդ յառանալն՝ զգիմեցեն ի քաղաք անգր, եւ իբրեւ
առաւօտ եղև, իրանց զօրքն ոչ հասին, բայց Օսմանցոցն իմա-
ցեալ զայն ամենայն, հեծան պատրաստեցան, Եւ սկսան մեկնի
ի քաղաքին. եւ Մխիթարն. տէր Աւետն, եւ որք ընդ նոսա-բս-
կրսան ի ներքս հարկանել զվիրաւորս ի յՕսմանցոց, եւ հարին
սատակեցին զհարկահանն: Եւ յայսմ վայրի որ ի ներքս, որ ար-
տաքս ի դարանին, հասանէին հարկանէին զՏաճիկան եւ վան-
էին: Բայց զի զօրքն Հայոց, որոց սպասէին, ոչ ժամանեցին,
ասն ցեանն. Ե՛կ ընդ մեզ, գնացեալ առցուք ի յուղունպատ
զանցս նոցա: Ի յայն բան հասին զօրքն Օսմանցոց, եւ Խանն
փախեալ, եւ սորս կալան զանցս Օսմանցոց, եւ նորս նեղեալ
ի յԵրասխն զգիմեցին՝ անցանել, եւ սոցա ի վերայ հասեալ՝
զբազումս ի գետն հեղձին՝ եւ զբազումս առ ետեղ սատակե-
ցին: Եւ անտի դարձեալ զան ի Մեղրի, եւ գտանեն անդ զան-
համար կառափս Քուրբաց, եւ զանթիւ ինչս նոցա՝ ձիս, ջո-
րիս, իբր շորս հարիւր տազանդոյ ինչս: Զբեռն հարկահանին
բացին եւ գտին անդ երեսուն եւ երկու հազար թուղթս հար-
կաց, Եւ զՌաշդաց Նորվէյն սպանին վասն ուրանալոյն ըզ-
Քրիստոս:

Ապա յետ այսորիկ իբրեւ ժամանակ ինչ, Էանց, եկն Եւ
Եհաս սպաստակիչ Փաշայն, եւ բանակեցաւ ի Քեղ գեղն, մի
շաբաթ, եւ զոչ ինչ կարաց առնել: Եւ սոքա ի գիշերի միում
հասին ի վերայ նոցա, հարին կոտորեցին եւ զՓաշայն փա-
խրատական արարին:

Յետ այսորիկ ութն հարիւր օսմանցի եկին ի Պարկուշատ,

առ ի զնալ ի Տաթև: Զայն լուեալ սոցա՝ գիշերայն զնացեալ
բանակեցան ի լեռան, որ կոչի Օրուգեարաթ, եւ կալան զճա-
նապարհս նոցա, եւ ի յառաւօտուն պահու, իբրեւ հասն անդ,
պատահեալ նոցա՝ առին զամենայն ինչս նոցա եւ սպանին ի
նոցանէ իբր երեսուն եւ վեց սպառազէն, եւ զեօթն այր եւս
գերեալ բերին ի Հալիճոր: Ապա միւս այլ եւս զօր եկն Օս-
մանցոց, եւ բանակեցաւ ի գեօղ մի Քուրբաց, միս Ե Ման-
լիւ, զնոսա եւս ի գիշերի ի վերայ հասեալ կոտորեցին, եւ
միայն գերկուս ի նոցանէ կենդանի բերին ի Հալիճոր:

ԺԹ.— Արդ՝ իբրեւ ետես Դաւիթ Պէկն յամենայն ուրեք ըզ-
Քընամիսն իւր առաջի իւր վանեալս, առաքեաց Շահ Թամա-
զին երկուս բեռինս զլիսովք սպանեցիւց: Իսկ նա Էս առա-
քեաց սմա մի նժուզ ձի, մի խաշալում եւ իւրարանչիւր զօրա-
պետացն մի մի վերարկու, եւ զիշխանութիւն հատանելոյ
զգրամ: Գրեաց նաեւ զհրովարտակ եւ ասէ. Որքան Խանք գոն
ի կողմանս յայդոսիկ, զլիսաւորն լիցի Դաւիթ Պէկն, եւ զնա-
ցեալ ի բաց հանցէ զՕսմանցին յերկրէն իւրմէ: Յայնժամ ե-
կեալ կալաւ զՄեղրի, եւ առեալ զգօրսն Մեղրու եւ Զուեղրու՝
գնացեալ բանակեցաւ ի շէնն Կէլիվանու, եւ առաքեաց զզօ-
րապետսն ի վերայ Ուրդուարու: Եւ սոքա գնացեալ հասին ի
վերայ քաղաքին, ի ժամ գիշերոյ, եւ հարին ի նոցանէ իբր
երեք հարիւր այր. եւ մնացեալքն փախեան եւ գնացին, բա-
նակ առեալ բանակեցան արտարոյ քաղաքին. եւ սոցա ա-
ռեալ զաւարն եւ արկին սեղանս՝ զի կերիցեն եւ արքցեն:
Յայնժամ վերահասեալ Դաւիթ բարկացաւ ի վերայ նոցա եւ
ասէ. Օսմանցին բանակ առեալ բանակի անդէն, եւ զուր նրս-
տեալ ուտէք եւ ըմպէք: Եւ նոցա թողեալ զուտելն՝ զգիմեցին ի
վերայ Օսմանցոցն: Իսկ նոքա զառաջինն իբրեւ տեսին, գի-
տացին թէ զօրն Պարսից է եւ յարձակեցան ի վերայ սոցա.
Եւ իբրեւ զփորձ առին եւ զիտացին թէ այն է զօրն. Դաւիթ
Պէկին, փախեան եւ եկին սոքա ի Դաշտուն, եւ արք տեղույն
այնորիկ փախուցեալ անկան Ազուլէս քաղաք Հայոց: Իսկ տէր
Աւետիսն եւ Մխիթար սպարապետն հարեալ եւ փախուցեալ
զՕսմանցին, առին ի նոցանէ զբազում ջոկս ձիոց եւ ջորեաց:
Եւ անտի եկին Մխիթարն եւ տէր Աւետիսն ի յԱզուլէս, իսկ
արքն որք պահէին զմեծ դուռն քաղաքին, իբրեւ տեսին զնո-
սա՝ փախեան. եւ սոցա գնացեալ ի վաճառատեղն քաղա-

¹ Ձեւ. զբազում ի գետն հեղձցին:

քին՝ գտին զհարկահանն Օսմանցոց փախուցեալ, և գնացեալ անտի բանակեցան ի վանս սրբոյն Քովմայի առաքելոյ, և անտի տեսին արտաքս ամբոյս շփոթի. և ձի կալեալ երկու ոմանք ի նոցանէ եկին արտաքս, և զխտացին զի ոմն ի Քուրբաց յափշտակեալ զոմն գերի վարէր, և պնդեցան զհետ նորա, և նորա թողեալ զգերեալն՝ փախեալ: Արդ՝ սակաւ ինչ կացեալ անդ, տեսին զի Դաւիթ Պէկն եւս եմուտ լԱզուլէս, և եկին առ նա. և նա իրաքանչիւրոցն զեղցուց զմի մի պատմուեան. և վերստին դարձան բանակեցան ի սուրբն Քովմաս. իսկ արք քաղաքին եկեալ համբուրեցին ամենեւեան զձեռն Դաւիթ Պէկն՝ ըստ սովորութեան նոցա: Եւ իբրեւ եկն մելիք Մոսին՝ որ տիրէր ի վերայ քաղաքին, և յանդիման եղև նմա, ասէ Դաւիթ ցարս իւր. Հատէք զղուօս դորա ի գիշերիս յայտմիկ, զի այլ նենգաւոր է դա: Բայց մելիք Փարսազան արգել զայն, և ասէ՝ Ոչ է այնպիսի որ սա: Եւ մնացեալ սոցա ի քաղաքի անդ զաւուրս տասն, և յայտմիկ միջոցի Օսմանցին երիցս զմեաց ի վերայ Դաւիթ, և երիցս խորտակեցաւ և յանյազթևի քաջ զօրաց սորոս: Ապա յետ այսորիկ արքայն Պարսից Շահ Քամաս առաքեաց յօգնութիւն Դաւիթի գերիս եսանս, և վերստին զմեաց Օսմանցին և խորտակեցաւ ի սոցանէ: Սակայն իշխանքն Ազուլէսի ծածկապէս դաշնագիր էին ընդ Օսմանցոց, և սորա ոչ գիտէին. և յետ երկուց ատուրց՝ եկին հասին բազմութիւն զօրացն Օսմանցոց ի դաշտն Մարազու, և բաժանեցան յերիս առաջս: Իսկ որք ընդ Դաւիթի էին՝ նոքա եւս բաժանեցան յերիս առաջս, ետներն Պարսից ի մի կողմն, տէր Աւետիսն և որք ընդ նմա էին՝ ի միւս կողմն, այսինքն՝ ի կողմն Երագիսու, և մնացեալ զօրքն Հայոց ի մէջ երկուցն: Արդ իբրեւ խմբեցան ի պատերազմ, ետներն Պարսից փախեան յերեսաց Օսմանցոց, բայց զօրքն Հայոց պինդ կացին հարին և վանեցին զՕսմանցին, և իբրեւ փախտականս արարին զնոսա, և ապա պնդեցան զկնի ետներն (մինչդեռ փախստեայ երթային նոքա ի Քավրէզ), հասին նոցա և դարձուցին զամենայն զօրս նոցա, և բերին ի լԱզուլէս. բայց երկու ետներն փախեան: Իսկ սոցա հասեալ կալան զերկուս տիկնայս նոցա, հանդերձ քսան և երկու ազախնեօք և ծառայիւր նոցա, և առաքեցին զնոսա ի Հալիձոր: Արդ՝ յետ այսորիկ իբրեւ երկու ատուրք ի վերայ անցին, արքն Ազուլէսի և Մելիք Մոսին զգաւաճանութիւնս իւրեանց

յայտ արարեալ՝ զրոհ տուին ի մէջ քաղաքին և արձակել սկսան ի վերայ զօրացն Դաւիթ թօփս: Իսկ նոցա խնայեալ՝ ի նոսա (վասն զի ամենայն քաղաքացիքն էին հայ, և ոչ որ այլազգի գոյր անդ), խուսափեցին ելին արտաքս քան զքաղաքն, և մինչդեռ ի ներքս սորա պաշարեցեալ էին, ասէ Մելիք Փարսազան ցօրսն. Մի՛ ինչ արձակէք հրացանս, զի ահա քաղաքապետն ելանէ արտաքս: Եւ իբրեւ ել քաղաքապետն, այսինքն՝ Մելիք Մոսին արտաքս, սորա հարեալ սպանին գնա թօփով: Եւ անտի լուցին զնացին ի գիւղ մի Քուրբաց, որ էին հազար երեք հարիւր ոչխար սպանդանոցի Ազուլէցոց. զամենեւին զնոսին ածին ի Մեղրի: Եւ յետ երկուց ատուրց՝ զօրականքն Դաւիթ վերստին եկին լԱզուլէս, և հարին որ ինչ էր արտաքս քաղաքին, և գնացին ի Մեղրի, և անտի անցին զնացին ի Հալիձոր և բանակեցան անդ:

Արդ՝ իբրեւ եկին ի Հալիձոր, առաքեաց Դաւիթ Պէկն զտէր Աւետիսն առ զօրականսն, որք էին ի Զանդուր. իսկ նոքա մերժեցին զԴաւիթ և ոչ լուան նմա: Եւ նորա եկեալ ծանուց Դաւիթի զապստամբիւն նոցա ի նմանէ, և թէ՛ ո՛րպէս կացուցեալք են ի վերայ ինքեանց զկառավարս Օսմանցոց: Յայնժամ հրամայեաց Դաւիթ շորեքտասան զորազխացն իւրոց երթալ կալնուլ և կապեալս ածել զնոսա առ ինքն: Եւ ելին կազմեցան պատրաստեցան, ձի հեծան և գնացեալ հարին և կալան զզօրականս և զՕսմանցի ոստիկան կառավարն նոցա, և ածին ի Հալիձոր առ Դաւիթ. և նոքա մատուցեալ առաջի նորա՝ Երզնի եղև նմա թև այսմհետէ քեզ հնազանդիմք յալիտեան: Եւ նորա հաւատացեալ նոցա՝ զերկու զօրականս առ ինքն եթող, և զայլսն ետ ի ձեռս տէր Աւետիսն, զի ի ներքոյ իշխանութեան նորա լինիցին: Եւ նորա առեալ տարաւ զնոսա ի Զանդուրն և արձակեաց զնոսա ի տունս իւրեանց:

Եւ յետ այսորիկ իբրեւ շորք ատուրք ի վերայ անցին, ելին Բաթալի ետան, և զօրքն Օսմանցոց, և հարին զերիս գիւղս Հայոց ի գիշերի, և կալեալ զերիս զօրապետս՝ ածին ի Պարկուշատ. և յետ երկուց ատուրց, իբրեւ լուաւ տէր Աւետիսն՝ ժողովեաց զզօրսն իւր, և գնացեալ ի գիշերի եհար զնոսա, և կալաւ զերկու թուրք զօրականսն, և զամենայն ինչս նոցա էած ի Զանդուր:

ԺԳ.— Եւ ի ժամանակի յայտմիկ մեռաւ Դաւիթ Պէկն իս-

դադուժեամբ ի տան իւրում, յամի Տեառն 17(28) եւ ի թուին
Հայոց ՌՃ(Հէյ), ի յամսեանն

ՃԳ.— Արդ՝ իրբեւ վախճանեցաւ Դաւիթ Պէկին, զօրակունքն
ամենեքեան միարանեալք կացուցին ի վերայ ինքեանց իշխան
զՄխիթար զօրագլուխն: Բայց վինի միոյ տարույ, վասն զի
զօրականք միմիանցն ոչ հպատակեցան, ուտի Օսմանցին ե-
կեալ լառ դրերդն Դաւթի, եւ գերի վարեցին զամենայն բնա-
կիչսն նորա. իսկ Մխիթարն յախտուցեալ ի նոցանէ՝ գնաց
վերստին զօրս գումարեալ ի Հայոց եւ Քուրդաց: վերստին
խորտակեաց զՕսմանցիէ, եւ դարձայց յիտս զբաղաբան եւ
զամուրս ի նոցանէ: էառ եւ զՈւրդուար քաղաքն եւ կոտորեաց
զամենայն որ ինչ էր ի նմա, եւ լառ դուար բաղում յոյժ, եւ
զհարիւր վաթսուն բեռնեա ուզաուց: Եւ ինքն դարձ արարեալ
անխի, եկեալ ժամանակ ինչ բնակեցաւ ի յամուրն ենձոր-
էկս. եւ անդ իւրոց զօրացն հարեալ թափով սպանին². եւ
վազվազակի Հայոցն հատեալ զգլուխ նորա՝ տարին առ Փա-
շայն թավրիզու. եւ նա ըստ արձանեացն հատոյց նոցա, հա-
տանելով զգլուխ անդամացն, եւ ատէ. Զիա՞րդ իշխեցիր ըզ-
այգպիսի քաջ այր սպանանել ի դուր տարապարտուց: եւ տէր
Աւետիսն յայնմիկ ժամանակի փախուցեալ գայ ի Դաղա-
տիս(յ), եւ անտի գիմէ առ Սրբազան Հայրապետն Հոռմայ
եւ առնու զնորումն³:

Այսոքիկ էին զօրավարք եւ զօրապետքն Դաւիթ Պէկին,
մինչ էրն ի Շնհեր. Մխիթարն, մեծ Կորկին, վրացի Յօհան-

¹ Ձեռագրին մէջ այս երկու թուականները կիսատ մնացած են, այսպէս
17... ՌՃ... Բայց յետոյ մէկը մատիտով լրացուցած է, դարձնելով 1728
եւ ՌՃՀէ, անշուշտ հետեւելով Դուլամիրեանցի Տրատարակութեան (տն՝
Անգ, էջ 58):

² Ձեռագրին մէջ այստեղ գրուած է ՃԳ. բաժանուժը, զոր մենք զեակե-
ցինք 12 տուր անլի վեր, ըստ իմաստին, անլի տրամարանական բաժա-
նում մը ստեղծելու նպատակով:

³ Ձեռագրին մէջ կան սրբագրութիւններ այս վերջին նախադասութեան
մէջ, զոր կրկին կը գնենք հօս, ընդգծելով եւ փակագծի մէջ տանելով այն
բառերը՝ որոնք մեղանով եղծուած են, զորն զիժ քաշելով. սեւ տէր Աւե-
տիսն յայնմիկ ժամանակի փախուցեալ (ժամանակ ինչ բնակեցաւ) գայ ի
Դաղատիս, եւ անտի (եկեալ ի Ղենետիկ) գիմէ առ Սրբազան Հայրապետն
Հոռմայ եւ առնու զնորումն:

նէսն, Բանդուր Զաքարիա իշխանն, փոքր Կորկին, Աւղանտել
իշխանն Պայիւնուր իշխանն Վրացի (այդ սոքա Վրացի ա-
սին, ըստ որում էին յերկրէն Վրաց, այլ ոչ եթէ էին ի Վրաց
ազգէն, վասն զի Դաւիթ եւ ամենայն զօրավարք եւ զօրքն իւր
էին ի յազգէ Հայոց). դարձեալ Մատուրն, Ղարակետզն, Քա-
թեանն, Եղիազարն, Յարութիւնն եւ այլն. այսքան զօրօք...:

Որք ի Շնհեր բնակէին քաջ զօրավարքն Դաւթի, էին այ-
սոքիկ. Պուան զօրապետն, Պակի զօրապետն, Մինասն, Մտե-
փաննոսն, եւ ընդ նոսա 550 զօր:

Որք ի Տաթեւէ էին այսոքիկ. Ղիշին, Այտին, Եսային, Տի-
բացուն, Սիմէոնն, Ապկարն, եւ ընդ նոսա 400 զօր:

Որք ի Զանդուր գաւառին՝ էին այսոքիկ, Քորոսն, Վար-
գանն, Մարսաթան, Նուպարն, Քովմասն, Քուրիւնչն, Յօհան-
նէսն, եւ ընդ նոսա 2000 զօր:

Եւ ի Կալեր էր Պապ զօրագլուխն, եւ ընդ նմա 700 զօր:
Իսկ Մտեփաննոս Վարդանէսեան, որ ի տանէն Շահումեան,
էր սպարապետ եւ տեղակալն Պապայ, եւ էր սիրելի յաշա Դաւ-
թի, վասն իւրոյ քաջութեան եւ ազնուականութեանն. ուտի
ետ նմա յետոյ նաեւ զիշխանութիւն եւ զկալուածս երկց Մե-
լիքաց:

Եւ ի Մեղրի էին այսոքիկ զօրավարք. այսինքն՝ Կոստան-
դին, Յօհաննէսն, Սարին, Առաքին, եւ ընդ նոսա 400 զօր:
Սորա զգէմ կալան ութուասան հազար զօրացն ի յամուր
աւանն Մեղրեայ, եւ ի գիշերի միում սակաւուր ի վերայ յար-
ձակեցան ութուասան հազարացն, եւ ետուն նոցա զմեծա-
մեծ հարուածս:

Յետ այսոքիկ որդիքն Մաղաշուղին եւ Տիլէնչի մականուա-
նելոյն էին, շորեք հարիւր արամբք:

Զօրավարն Միսանայ՝ հինգ հարիւրով:

Մէլիք Ղուշուն՝ երկու հարիւրով:

Աւշար երէցն, որ եւ կոչի տէր Դասպար, երկերիւր յիսնաւ:

Ատոմ զօրավարն Պողաբերդու՝ հարիւր յիսնաւ:

Ղաղար զօրավարն Կուլաբերդին՝ հարիւր տասամբ:

Սարգիս զօրավարն Շիվանու ձորոյն՝ երկերիւր յիսնաւ:

Մէլիք Փարսազան ի Հալի ձոր երկրին՝ երկերիւր յիսնաւ:

Եւ տէր Աւետիսն ի նոյն Հալի ձոր՝ շորեք հարիւր վաթ-
սուն եւ ութն արամբ:

Տէր Աւետիս արար զրազում մեծամեծ քաջութիւնս, որ-
պէս եւ ի պատմութեանս իսկ տեսանի. զի էր կարի քաջ եւ
արիասիրտ եւ զօրաւոր յոյժ՝ քանիւք եւ գործովք. եւ վասն
ախորհիկ նա յորմէ հետէ հետացեալ ի հայրենի երկրէն պան-
դըխտեցաւ ի Գաղատիայ, բաղումք յորդորէին զնա ի հայրե-
նի նորին գաւառէ՝ անդրէն գտնեալ առ նոսա եւ պաշտպա-
նել զերկիրն զայն. բայց նա հրաժարէր յաղագս պատուոյ
իւրոյ քահանայական կարգին, որպէս եւ ոմն յարգելի երի-
ցանց անտի գրեաց առ նա զայս ասանաւոր առ նոյն յոր-
գոր:

Ի նուագիլ Հայոց ազգի,
Ի դառն եւ նեղ ժամանակի,
Յաղթող զօրեղ Երեւեցար,
Քաջ զինաւոր տէր Աւետիս:
Մարտին ի քէն ազգն Տաճկաց,
Ձի յաղթեցեր նոցին զօրաց,
Չարքայական զէնն Քրիստոս,
Տէր Աւետիս, քեզ պարգևեաց,
Արիական զօրօք քոյին,
Յաղթեցեր շար Գրիգորին,
Ձի ուրացաւ ըզՔրիստոս,
Գու կտրեցեր պուխ նորին:
Չասեր արագ բերզն Մեղրին,
Սատակեցեր ըզնորաճին.
Երեսն հազար թուղթ խարաճին
Այրեցեր ի մէջ կրակին:
Ազնիւ զօրօք քաջ եւ բնտիր,
Ազուկեաց դաշտն ճէպէիր.
Անարգողաց սրբոյ Խաչին,
Տէր Աւետիս վրէժխնդիր,
Կրկին խնդրեմք արիանալ,
Պալի Պէկին զինուորանալ.

Հայոց ազգին թեւ եւ թիկունք,
Տէր Աւետիս, բարեաւ երթաս:
Էրէցս ապիկար անարժան,
Խնդրեմք սրբոցն համանգամայն.
Խաչեալ Աստուած, Տէր իմ Յիսուս,
Տէր Աւետիս քեզ պահապան¹:

¹ Սոյն քերթուածը հրատարակած է Ն. Եղիա Արղ. Փէյիկեան (տե՛ս
Բազմավեպ (ՂԶ) 1938, թ. 6—9, էջ 187):

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջաբան	5
Փյունի առաջին	16, 17
Փյունի երկրորդ	28, 29
Փյունի երրորդ	52, 53
Ցանկում	86

Հրատարակության և էներգիայի
համալսարանի հայագիտական հետազոտությունների լարբատորիալ

Հրատարակչության խմբագիր՝ Լ. Լ. Աղայան
Գեղարվեստական խմբագիր՝ Ն. Ա. Քոչմալյան
Տեխնիկական խմբագիր՝ Ա. Մ. Դյուլգյուլյան
Վերստուգող սրբագրիչներ՝ Մ. Գ. Յավրյան, Ս. Վ. Դազարյան

Հանձնված է շարվածքի 12.04.1991 թ.: Կտրագրված է տպագրության 27.04.
1992 թ.: Չափեր՝ 84 × 108¹/₃₂: Քուշթ՝ № 2 տպագր.: Տառատեսակը՝ «Առ-
վորական»: Տպագրության եզանակը՝ «Բարձր»: Հրատարակչական 5.1
մամուլ: Տպագրական 3,5 մամուլ = 5,88 պայմանական մամուլի: Տպարա-
նակ՝ 10000: Պատվեր՝ 426: Գինը՝ պայմանագրային:
Սրահի համալսարանի հրատարակչություն, Կրեան, Մոսկվայի փ. № 1:
Издательство Ереванского университета, Ереван, ул. Мравина
№ 1.

Սրահի համալսարանի տպարան, Երևան, Արսևյան փ. № 52:
«Типография Ереванского университета, Ереван, ул. Абовяна,
№ 52.